

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Twee Werelden: De omgang met dubbele verwachtingen van vrouwelijke adolescenten met een migratieachtergrond

Schot, Anande

Citation

Schot, A. (2021). *Twee Werelden: De omgang met dubbele verwachtingen van vrouwelijke adolescenten met een migratieachtergrond*.

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [License to inclusion and publication of a Bachelor or Master thesis in the Leiden University Student Repository](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3217283>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Universiteit
Leiden

Twée Werelden

De omgang met dubbele verwachtingen van vrouwelijke adolescenten met een
migratieachtergrond

S2013800

Anande Schot

Supervisor: Dr. E. de Maaker

MSc Cultural Anthropology and Development Sociology: Policy in Practice

Universiteit Leiden Faculteit der Maatschappij- en Gedragwetenschappen juni 2021

Ik draag deze scriptie op aan mijn ouders en mijn vriend voor hun liefde, geduld en vertrouwen, en omdat zij mij ook tijdens deze masterperiode steeds hebben aangemoedigd vol te houden.

Ik wil graag mijn begeleider Erik de Maaker bedanken voor het verschaffen van waardevolle feedback tijdens mijn gehele master-periode. Daarnaast wil ik Lydia van Leeuwen, Gemeente Leiden, beleidsontwikkelaar ten aanzien van Slaaghwijk, en Naima Reggani en Claudia Bindraban, werkzaam bij Stichting BuZz Leiden, bedanken voor hun inzet voor mijn onderzoek. Ook alle jonge vrouwen die ik voor dit onderzoek mocht interviewen: bedankt voor jullie tijd, openheid en vertrouwen. Bedankt ook voor het tonen van een stukje van jullie werkelijkheid.

Inhoudsopgave

1. Inleiding	1
1.1 Onderbelicht.....	2
1.2 Academische relevantie en antropologische bijdrage	4
1.3 Probleemstelling en deelvragen.....	5
1.4 Positionering en methodologie	7
1.5 Ethische overwegingen	10
1.6 Structuur van de scriptie	12
2. Onderzoekscontext	13
3. Theoretisch kader	18
3.1 Religie	18
3.1.1 Dilemma van de tweede generatie	19
3.1.2 Religie vanuit huis.....	20
3.1.3 Religie vanuit buiten.....	22
3.2 Transnationalisme	22
3.2.1 Sociale veld benadering.....	23
3.2.2 Rol van natiestaat/burgerschap	24
3.2.3 Belemmering integratie.....	24
3.3 In- en uitsluiting.....	25
3.3.1 Classificatie	26
3.3.2 Multiculturalisme als probleem	27
3.3.3 Dubbel bewustzijn	28
4. Familie	29
4.1 Familie en Opvoeding.....	29
4.2 Familie en Religie.....	30
4.3 Familie en het zich thuis voelen in Nederland	33
4.4 Familie en Participatie	34
4.5 Conclusie	35
5. Peer-invloeden	37
5.1 Activiteiten	37
5.2 Het ontstaan van vriendschappen	39
5.3 Peer-invloeden en het zich thuis voelen	41
5.4 Conclusie	42
6. Obstakels	43
6.1 Taal obstakels	43

6.2 Gelijke kansen?	44
6.3 Toekomstdromen	45
6.4 Mentale problemen.....	46
6.5 Conclusie	48
7. Conclusie	50
8. Beleidsaanbevelingen.....	54
9. Literatuur	57

1. Inleiding

Op een vrijdagochtend in februari zocht ik mijn kladblok, mondkapje en genoeg pennen bij elkaar, en zette ik de routebeschrijving naar het buurthuis in het Morsdistrict op mijn mobiel aan. Terwijl ik mijn galerijflat afliep keek ik naar buiten naar de voetbalkooi waar ik een paar jongetjes met elkaar zag voetballen. Ik dacht aan een maand geleden, waarin mijn onderzoek nog zo anders in elkaar zat. In de begin maanden had ik nog goede moed en was ik dankbaar dat ik tijdens een globale pandemie 'gewoon' onderzoek kon doen in mijn eigen wijk. Het enige wat ik hoefde te doen was mijn voordeur uitstappen en ik zat al in mijn onderzoeksveld. Aan de hand van eerdere gesprekken met welzijnsorganisaties in de wijk had ik al een paar lijntjes uitgegoid en zelfs al een stageplek weten te bemachtigen bij een buurtsportcoach. Dit zou ervoor zorgen dat ik, door alle activiteiten mee te pakken, gelijk al in contact zou kunnen komen met mijn onderzoeksgroep. Maar helaas kwam de overheid met een ander plan: vanaf december waren niet essentiële winkels, sportcentra, musea, etc. gesloten, eet- en drinkgelegenheden mochten uitsluitend geopend zijn voor afhalen en bezorgen, scholen moesten overgaan op online lesgeven, en het was niet toegestaan op een openbare plek met meer dan twee personen bij elkaar te staan. Eind januari kwam hier nog een avondklok bij: tussen 21:00 - 04:30 was het niet toegestaan om buiten te zijn. De stageplek zat er daarom vanaf het begin van mijn officiële onderzoeksperiode in januari al niet meer in.

Moeizame start

Eind maart, en daarbij ook het einde van mijn onderzoeksperiode, gold de lockdown nog steeds. De buurtsportcoach waar ik al eerder contact mee had opgenomen wilde mij graag verder helpen nu een stage niet meer mogelijk was. Daarom heeft hij zijn stagiaires gevraagd om telefoonnummers en e-mail adressen van vrouwelijke adolescenten met een migratieachtergrond die mee zouden willen helpen aan mijn onderzoek te verzamelen. Twee weken later kreeg ik een mailtje met daarin een stuk of tien namen met bijbehorende email-adressen en telefoonnummers. Ik besloot ze een appje te sturen, eerst naar een paar, toen die niet reageerden ook naar de andere contacten. Van het merendeel kreeg ik geen antwoord terug, maar van een paar kreeg ik het verwarrende bericht dat zij niet wisten hoe ik aan hun nummer kwam, degene die hun nummer zogenaamd aan mij had doorgegeven niet kenden, hun vriendinnen die hetzelfde bericht van mij hadden gekregen ook van niks wisten, en dat ze het niet vertrouwden en mij daarom per direct gingen blokkeren. Dit ervoer ik als een klap in het gezicht. Omdat ik zo'n moeizame start had in mijn veldwerkperiode, maar toch

genoeg respondenten moest zien te verzamelen, was ik nu genoodzaakt naast mijn eigen wijk, Slaaghwijk, ook het Morsdistrict mee te nemen in mijn onderzoek.

Onderzoek is een proces

Terwijl ik nog een keer goed de route checkte naar het Morsdistrict, probeerde ik me te herinneren hoe ik twee weken geleden was gefietst, toen ik naar hetzelfde buurthuis was gegaan om te praten met twee medewerkers van de welzijnsorganisatie BuZz, die ik via mijn contacten van BuZz in Slaaghwijk doorgestuurd kreeg. Het was een erg fijn gesprek en de twee medewerkers waren erg enthousiast over mijn onderzoek en achtten het ook relevant voor henzelf, omdat ze zelf ook zeer benieuwd zijn naar de situatie van vrouwelijke adolescenten met een migratieachtergrond in het Morsdistrict; zoals waar behoeften liggen en hoe deze kunnen worden aangekaart. Ze besloten me daarom een stageplek aan te bieden die mijn onderzoeksperiode besloeg (vanaf toen nog maar twee maanden) om in het buurthuis: 'Huis van de buurt Morschwijk' met vrouwelijke adolescenten te kunnen praten en verder te werken aan mijn onderzoek. Ik kreeg daar een kamer tot mijn beschikking waar ik kon afspreken met mijn participanten om rustig te praten met genoeg afstand en een spatscherm. Ook gooiden de medewerkers zelf lijntjes uit om vrouwelijke adolescenten te vinden die ik zou kunnen interviewen. Ook al moest ik mijn onderzoeksveld nu verbreden door het gebrek aan contacten die ik in de Slaaghwijk kon opdoen, kreeg ik in deze wijk in ieder geval positieve feedback en hulp voor de verdere vormgeving van mijn onderzoek. Ondertussen herkende ik de straat van het buurthuis en met een opgelucht gevoel zette ik mijn fiets in de rekken voor het buurthuis neer: Dit hoort allemaal bij het proces van onderzoek doen, zei ik tegen mezelf; het loopt altijd anders dan je aan het begin verwacht.

1.1 Onderbelicht

Als onderdeel van masteropleiding Culturele Antropologie en Ontwikkelingssociologie aan de Universiteit Leiden kreeg ik van mijn begeleider, dr. Erik de Maaker, een aantal vragen en thema's met betrekking tot de Slaaghwijk in Leiden. Vanuit de samenwerking tussen de gemeente Leiden en de Policy in Practice track van de master heb ik een beleidsgerichte onderzoeksstage uitgevoerd. De stage vond plaats in het bredere kader van een intensievere samenwerking tussen de Universiteit Leiden en de gemeente, met als doel bij te dragen aan het 'evidence-based beleid' van de gemeente. Mijn onderzoek is gesitueerd in de buurt Slaaghwijk, waar ik zelf ook woon, en ik heb er later voor gekozen ook het Morsdistrict mee te nemen. Als medebewoner van de Slaaghwijk leek het mij erg interessant te kijken naar de groep vrouwelijke adolescenten met een migratieachtergrond. Als ik naar de supermarkt ga of een rondje loop in de wijk, of zelfs als ik mijn vanuit mijn flat naar de voetbalkooi kijk,

valt het mij op dat ik eigenlijk bijna altijd jongens op straat zie. Tijdens mijn onderzoek is dit, waarschijnlijk omdat ik er toen extra op gefocust was, alleen maar meer opgevallen. Daarom was ik extra benieuwd waar deze groep vrouwelijke adolescenten met een migratieachtergrond uithangt en hoe deze voor mij nog onbekende gezichten hun leven vormgeven. Vragen als met welke obstakels zij te maken hebben, in hoeverre etniciteit en religie daar invloed op hebben, en hoe zij zich positioneren ten opzichte van wat zij waarnemen als de 'Nederlandse' samenleving kwamen bij mij op. Ook was ik benieuwd welke rol genderrollen in het dagelijks leven van de vrouwelijke adolescenten zouden spelen. Onderzoek naar mannelijke adolescenten in de wijk is al vaker belicht, zoals door Lambregts (2019), die gekeken heeft naar hoe adolescenten met een migratieachtergrond uitsluiting, moraliteit en diversiteit onderhandelen. Zijn hoofdvraag was gericht op welke rol adolescente mannen toeschrijven aan hun migratieachtergrond in hun alledaagse leven en in zijn onderzoek beargumenteert hij dat bijna alle beleidsmaatregelen gericht zijn op misdaadpreventie voor mannelijke adolescenten, ondanks dat 'vrouwelijke adolescenten ongetwijfeld ook hun eigen dilemma's en problemen zouden hebben. Deze zijn echter nauwelijks zichtbaar' (Lambregts 2019: 51). Mogelijke problemen van vrouwelijke jongvolwassenen zijn dus nog onderbelicht. Door ook deze groep met haar situaties en problemen te belichten zorg ik voor meer diversiteit in de onderzoeken en draag ik daarmee bij aan vervaardiging van een zo compleet mogelijke representatie van de buurt. De gemeente Leiden zou haar beleid dan (ook) kunnen richten op vrouwelijke adolescenten en andere perspectieven kunnen toevoegen aan de behoeften van de inwoners van de wijk.

De 'onzichtbaarheid' van de vrouwelijke adolescenten vanuit het perspectief van de gemeente zorgt voor onbekendheid en een afwezige focus als het gaat om onderzoek en het vormen van beleid. Eventuele problemen en moeilijkheden waar deze doelgroep mee geconfronteerd kan worden, zijn dus onvoldoende belicht. Als er geen zicht is op de doelgroep, kan er vanzelfsprekend ook geen beleid op gemaakt worden. Daarom wil ik aandacht brengen voor vragen als welke hindernissen de vrouwelijke adolescenten met een migratieachtergrond ervaren, bijvoorbeeld als het gaat om scholing en werk, maar ook hoe zij zichzelf zien in relatie tot wat zij ervaren als de bredere samenleving. Door de 'obstakels' die jonge vrouwen met een migratieachtergrond in de Slaaghwijk en het Morsdistrict ervaren in kaart te brengen, hoop ik dat meer duidelijkheid ontstaat wat betreft de behoeften van deze onderbelichte doelgroep, en beleidsvorming mogelijk te maken. Ik stel dat problemen waarmee vrouwelijke adolescenten in Slaaghwijk en het Morsdistrict worden geconfronteerd als gevolg van bijvoorbeeld druk van huis uit, of specifiek gender gerelateerde verwachtingen, onderbelicht zijn gebleven in eerder onderzoek (Lambregts: 2019), vanwege de hoge zichtbaarheid van adolescente mannen in de openbare sfeer, en hoop aan te tonen dat eventuele beleidsmaatregelen ook op

vrouwelijke adolescenten gericht moeten zijn. Het belang dat aan verschillen tussen mannelijk en vrouwelijk wordt gehecht verschilt enorm van cultuur tot cultuur. In mijn onderzoek leg ik de focus op *vrouwelijke* adolescenten met een migratieachtergrond en ben ik benieuwd hoe onder deze migrantengroep genderverschillen tot uiting komen. Welk belang wordt bij deze groep gehecht aan gender? En ervaren vrouwelijke adolescenten met een migratieachtergrond pressie omdat er dubbele verwachtingen bestaan als het gaat om wat het betekent een goede dochter/zus/vriendin te zijn?

1.2 Academische relevantie en antropologische bijdrage

Als antropoloog wil ik een bijdrage leveren aan het begrijpen van hoe vrouwelijke adolescenten met een migratieachtergrond hun alledaagse leven ervaren. Door middel van het bestuderen van het sociale gedrag van mijn doelgroep heb ik activiteiten, verwachtingen en obstakels in kaart gebracht. Ik hoop dat mijn onderzoek kan bijdragen aan Nederlandse debatten rondom integratie en migratie. Vertovec (2011) stelt dat het publieke debat zich vaak rond specifieke representaties concentreert (zoals 'Nederlanders' tegenover 'Marokkanen'), als reactie op kritieke momenten (zoals bijvoorbeeld de moord op Theo van Gogh een kritiek moment is geweest voor voorgaande representatie). Deze representaties zorgen er volgens Vertovec (2011) voor dat een groter model van culturele betekenissen over het hoofd gezien wordt. Dit resulteert in het versterken van het 'wij (de natie) versus zij (de anderen)' denken, omdat 'aanvaardbare' tegenover 'onaanvaardbare' culturele verschillen worden geconstrueerd (Vertovec 2011: 248). Een wereldbeeld waarin immigranten niet passen wordt geconstrueerd door contextueel geconstrueerde cultuurconcepten die resulteren in het vormen van zowel debat als beleidsinstrumenten. Niet alleen wordt het concept cultuur dus verkeerd begrepen, maar ook kan dit resulteren in beleid door de nationale cultuur tegenover de buitenlandse cultuur te zetten. Een culturele politiek wordt hierdoor gestimuleerd en gereproduceerd. Ook bij moslimvrouwen kunnen culturele representaties voorkomen, wanneer bijvoorbeeld naar de kledingstijl als representatief gekeken wordt. De immigrantenfamilie met de daarbij behorende stigma's over geweld en patriërchaat horen ook bij vertegenwoordigingen in debatten over culturele verschillen (Vertovec 2011: 249). Deze culturalistische vertegenwoordiging is problematisch, aangezien specifieke representaties opvattingen over cultuur representeren. Vertovec (2011) beargumenteert dat essentialisme en culturalisme niet slechts kenmerken zijn van een conservatieve rechtse politiek (Vertovec 2011: 244); het is in algemene zin onderdeel van het alledaagse denken, en onderdeel van het bewustzijn. Met dit onderzoek hoop ik, zoals Vertovec (2011) ook beargumenteert als rol van antropologen, het culturalisme bij te schaven door andere opvattingen over cultuur te bevorderen. Culturalisme is het opvatten van culturen als geordend, statisch en homogeen over begrensde groepen, waarbij mensen worden geclassificeerd in culturele termen. Hiermee suggereert culturalisme

dat er verschillende 'werelden' bestaan (immers: door het classificeren van verschillende culturen, worden verschillende werelden geconstrueerd). Ik kijk in mijn onderzoek naar hoe we het debat over culturele assimilatie van moslimmigranten in westerse samenlevingen kunnen nuanceren, en hoe verschillende 'werelden' in contact komen met elkaar.

1.3 Probleemstelling en deelvragen

Zoals eerder beschreven, ben ik van mening dat er gekeken moet worden naar vrouwelijke adolescenten met een migratieachtergrond als onderbelichte groep met haar onderbelichte problemen. Vanaf een bepaalde leeftijd zijn vrouwelijke adolescenten met een migratieachtergrond niet meer zichtbaar in de wijk; wat zit daar achter? Distantiëren ze zich omdat hun mannelijke leeftijdsgenoten de ruimte hebben geclaimd? Of vluchten ze door sociale druk van familie? En in hoeverre zorgen culturele omgevingen voor in- en uitsluiting? De 'onzichtbaarheid' is de aanleiding tot mijn onderzoek. Het probleem ligt in de daaruit onzichtbare obstakels die vrouwelijke adolescenten met een migratieachtergrond ondervinden. Vrouwelijke adolescenten met een migratieachtergrond moeten voortdurend navigeren tussen verschillende loyaliteiten; die van hun ouders en die van de Nederlandse samenleving. De ene wereld krijgen zij mee vanuit huis, waarbij normen, waarden, en verwachtingen van het land van herkomst op van toepassing zijn, en de andere wereld krijgen zij mee buitenshuis, waarbij normen, waarden, en verwachtingen van de Nederlandse cultuur van op toepassing zijn. Het kiezen van loyaliteiten kan voor problemen zorgen en vormt een onderdeel van hun identiteitsconstructie. Hindernissen met betrekking tot het gevoel vast te zitten tussen twee culturen, obstructie in ontwikkeling, maar ook het ervaren van druk door het naleven van verwachtingen van huis uit, vormen problematiek die de noodzaak naar onderzoek onder deze doelgroep aanreikt.

In mijn onderzoek kijk ik naar de verschillende werelden waarin vrouwelijke adolescenten met een migratieachtergrond zich in begeven, in hoeverre mijn doelgroep het bestaan van die werelden ervaart, en wat dit betekent voor de manier waarop zij zich 'Nederlander' voelen. Dit brengt mij tot de volgende onderzoeksvraag: **'Hoe navigeren vrouwelijke adolescenten met een migratieachtergrond uit de Slaaghwijk en het Morsdistrict binnen 'Twee Werelden'?**

Met een migratieachtergrond haal ik de definitie van het CBS aan: Iemand met een migratieachtergrond is een persoon van wie ten minste één ouder in het buitenland is geboren. Er wordt hierbij onderscheid gemaakt tussen personen die zelf in het buitenland zijn geboren (de

eerste generatie) en personen die in Nederland zijn geboren (de tweede generatie).¹ Mijn onderzoeksparticipanten bestaan uit alleen tweede generatie migranten. Met vrouwelijke adolescenten bedoel ik jongvolwassen vrouwen die op de middelbare school zitten. De algemene leeftijd hiervan is 12 tot 18 jaar. Vanaf ongeveer 12 jaar gaan kinderen naar de middelbare school. Afhankelijk van welk niveau wordt gevolgd, zijn leerlingen vier, vijf of zes jaar bezig. Normaal gesproken zijn leerlingen tussen de 16 en 18 jaar oud wanneer zij het voortgezet onderwijs afronden. In mijn onderzoek ben ik de leeftijden van 12 tot 17 jaar tegengekomen, en vormt dit de leeftijdsgroep van mijn onderzoeksparticipanten. Omdat ik ook veel participanten heb gesproken die nog maar net op de middelbare school zitten, heb ik ervoor gekozen in mijn onderzoek de vrouwelijke adolescenten soms aan te duiden als 'meiden'. Ik heb hiervoor gekozen omdat ik een deel van mijn doelgroep niet onder de term 'jonge vrouwen/adolescenten' vind vallen. Net zo goed heb ik ook participanten gesproken die al langer op de middelbare school zitten, en waarvan ik niet van mening ben dat de term 'meisjes' past. De term 'meiden' zie ik als tussenfase tussen 'meisjes' en 'jonge vrouwen'. Daarom vind ik de term 'meiden' in mijn onderzoek soms beter passen, alhoewel ik die term zelf heb vastgesteld en ik mijn respondenten niet dezelfde term heb horen gebruiken (als we het hadden over leeftijdsgenoten werden die aangeduid als 'vriendinnen' of 'klasgenoten').

Om mijn hoofdvraag te beantwoorden, heb ik besloten mijn onderzoeksvraag op te splitsen in kleinere en meer specifieke domeinen: etniciteit/religie, transnationalisme, en in- en uitsluiting. Aan deze drie domeinen hang ik mijn deelvragen op, om daarmee een antwoord op mijn hoofdvraag te vormen. Ik definieer etniciteit als gemeenschap waarvan de leden gemeenschappelijke naam en cultuurelementen delen, die zich associëren met een bepaald territorium en een gevoel van solidariteit bezitten, en een gemeenschappelijke oorsprong of historisch geheugen hebben (Sokolovskii & Tishkov 2010: 242). Etniciteit, een sociaal-culturele identiteit met gezamenlijke kenmerken (waar religie ook onder valt), is belangrijk om te belichten omdat de vrouwelijke adolescenten vanuit huis bepaalde normen en waarden meekrijgen die te maken hebben met etniciteit/religie. Transnationalisme is een belangrijk concept aangezien de vrouwelijke adolescenten met een migratieachtergrond verbondenheid kunnen voelen met zowel het land van vestiging als het land van herkomst. En in- en uitsluiting moet nader bekeken worden, omdat ik in dit onderzoek kijk naar welke obstakels vrouwelijke adolescenten met een migratieachtergrond ervaren, die ook te maken kunnen hebben met het gevoel 'erbij te horen'. Het splitsen in deze domeinen resulteert in de volgende deelvragen:

¹ Wat verstaat het CBS onder een allochtoon? Bron: <https://www.cbs.nl/nl-nl/faq/specifiek/wat-verstaat-het-cbs-onder-een-allochtoon->

- Hoe beïnvloedt etniciteit, en in het verlengde daarvan religie, de manier waarop de vrouwelijke adolescenten hun dagelijks leven vormgeven?

Etniciteit is een sociaal-culturele identiteit met gezamenlijke kenmerken, zoals religie; etniciteit kan dus verwijzen naar de religieuze identiteit van een persoon, maar ook naar de sociale, of culturele identiteit. Religie definieer ik als godsdienst. Ik kijk hierbij naar de manier waarop mijn doelgroep zingeving geeft aan het leven en welke tradities en manieren van het inrichten van het leven hierbij komen kijken. Ik kijk bij deze deelvraag naar in hoeverre etniciteit/religie een rol speelt in het dagelijks leven, en in hoeverre het bepaalde beperkingen kan opleggen. Speelt het een rol in de manier waarop vrouwelijke adolescenten relaties aangaan? Wordt het als inspiratie gezien of juist als belemmering?

- Hoe positioneren vrouwelijke adolescenten zich ten opzichte van datgene dat zij beschouwen als land van afkomst?

Ondanks dat ze in Nederland wonen en geboren zijn, kunnen de vrouwelijke adolescenten zich ook verbonden voelen met het land waarin hun ouders zijn geboren. Het land van afkomst kan bijvoorbeeld Turkije, Marokko, of Syrië zijn. Bij deze deelvraag kijk ik welke (transnationale)banden de vrouwelijke adolescenten onderhouden met vrienden en familie uit het land van afkomst, welke tradities uit het land van afkomst worden geëerd, welke waarde daaraan gehecht wordt, en hoe zij zich daartegen afzetten of juist aan conformeren.

- In hoeverre voelen de vrouwelijke adolescenten zich deel van wat zij ervaren als de 'Nederlandse samenleving'?

Samenleving definieer ik als volgt: een bevolking die een sociaal geheel vormt, de (Nederlandse) levensgemeenschap. Bij deze deelvraag kijk ik naar hoe de vrouwelijke adolescenten kijken naar de 'Nederlandse samenleving', wat zij hieronder vinden vallen en of ze zich thuis voelen of het gevoel van erbij horen ervaren. Ik kijk hierbij ook in welke mate zij inclusie of exclusie ervaren, en vervolgens hoe zij hun leven daarop aanpassen. Wat voor hindernissen ervaren vrouwelijke adolescenten met een migratieachtergrond uit de Slaaghwijk en het Morsdisctrict in hun dagelijks leven? Bij deze deelvraag kijk ik naar hoe het navigeren tussen de werelden problematisch kan zijn.

1.4 Positionering en methodologie

In deze paragraaf kom ik terug op hoe ik mijn onderzoek heb uitgevoerd, en welke plek ik daar zelf bij heb ingenomen. Ik ben zelf een bewoner van de Slaaghwijk. Hier woon ik al ruim drie jaar samen met twee huisgenoten in een galerijflat. Ik ben dus bekend met de buurt. Omdat ik zelf deel uitmaak van één van mijn onderzoekswijken, heeft dit in bepaalde aspecten in mijn voordeel gespeeld. Zo wist ik al

hoe (een deel van) mijn onderzoeksveld in elkaar zat; ik ken de weg en weet plekken te vinden. Daarnaast kon ik mijzelf als een medebewoner positioneren, en daardoor meer hulp verwachten dan een 'buitenstaander' dat misschien kon. Omdat ik zelf ook een jonge vrouw ben, speelde dit waarschijnlijk ook in mijn voordeel bij het contact zoeken met meiden. Toch zijn er ook veel verschillen: ik ben niet zelf in deze wijk opgegroeid, en ik heb ook geen migratieachtergrond. Ook ben ik geen moslim, maar ik kan mij inleven in het hebben van een monotheïstische religie, omdat ik mijzelf wel identificeer als christen. Dit betekent dat ik weet hoe het is om een geloof te hebben waar je hoop, kracht en vertrouwen uit kan putten, maar ook hoe het is als mensen sceptisch tegenover je geloof staan, het onzin vinden, of er juist tegenin gaan. Toch is in mijn gedachten de Nederlandse samenleving verwelkomender tegenover christenen dan tegenover moslims, en kan ik mij daardoor minder inleven in die (achterstands)positie.

Methodologie

Ik heb vooral gebruikgemaakt van semigestructureerde, en diepte-interviews. Deze heb ik op verschillende manieren vormgegeven. Zo heb ik veel rondjes door de wijk gelopen met mijn respondenten en hebben we tijdens het wandelen gepraat. Ook ben ik veel in de buurthuizen van beide wijken geweest waarbij in het buurthuis van het Morsdistrict een kamertje voor mij was gereserveerd met een spatscherms en voldoende ruimte, zodat ik daar met mijn respondenten corona-proof interviews kon afnemen. Daarnaast heb ik een enkele keer (bijvoorbeeld als het buiten slecht weer was) bij mij thuis in de Slaaghwijk een kop koffie gedronken, en ook één keer avond gegeten met mijn respondenten. Als de drempel (voor mijn respondenten zelf, of door de coronasituatie) te hoog bleek om elkaar fysiek te ontmoeten, heb ik in plaats daarvan interviews online afgenomen. Als mijn respondenten aangaven liever niet met camera te bellen, dan spraken we elkaar telefonisch (anders via Zoom of videobellen op WhatsApp). Een onderzoeksmethode die helaas niet veel doorgang heeft kunnen vinden tijdens mijn onderzoek is participerende observatie. Toch ben ik een paar keer langs geweest bij een jeugdgroep die in de Slaaghwijk gegeven werd op eigen initiatief van een studente die zelf ook in de Slaaghwijk woont. Door als deelnemer in de jeugdgroep mee te draaien, heb ik een completer beeld gekregen van wat de groep en hun programma precies inhoudt. Naast deze dingen, ben ik ook een enkele keer meegelopen met mijn respondenten 's avonds op straat. Door hen te volgen in hun bezigheden en met ze mee te gaan, heb ik een beter beeld gekregen van wat hun activiteiten op straat inhouden en hoe zij die initiëren en vormgeven.

Figuur 1: Dit is de kamer in het Huis van de Buurt Morschwijk, waar ik van welzijnsorganisatie BuZz een kamer tot mijn beschikking kreeg (met spatscherm) om mijn respondenten te interviewen.

Door het gebruikmaken van interviews heb ik mijn materiaal gevormd door vooral terug te vallen op verhalen of antwoorden die mijn respondenten mij rechtstreeks hebben verteld. Door ook diepte-interviews af te nemen, en met sommige respondenten meer dan één keer af te spreken, heb ik bij sommige verhalen meer context gekregen en ben ik soms erg dichtbij gekomen als onderzoeker. Mijn materiaal is daarom kwalitatief van aard en gebaseerd op gesprekken die ik ben aangegaan met mijn respondenten. Ik ben in contact gekomen met mijn respondenten door middel van het langsgaan bij buurthuizen en welzijnsorganisaties, het uitdelen van flyers, en het benaderen van scholen en moskeeën. Vaak werd ik doorverwezen naar contactpersonen die mij verder konden helpen; zo heb ik veel nummers van respondenten via-via doorgestuurd gekregen.

Zoals eerder beschreven bleek het erg lastig toenadering tot mijn respondenten te vinden. In gesprek met één van mijn contacten in Slaaghwijk, een medewerker van welzijnsorganisatie SOL, uitte ik deze frustratie over het niet in contact komen met mijn onderzoeksgroep. Hij vertelde me toen dat het makkelijk zou zijn toenadering te vinden als ik ze er op korte termijn iets voor terug zou kunnen bieden. Tot dan toe had ik gedacht dat het genoeg was aanbevelingen te schrijven wat betreft de levens van de vrouwelijke adolescenten, om ze op die manier iets terug te geven. Maar dit was te makkelijk gedacht vanaf mijn kant, omdat bleek dat meiden om mee te doen aan een onderzoek meer motivatie nodig hebben dan een 'Ik schrijf dit zodat de gemeente er naar kan kijken'. Omdat alle cafeetjes door corona gesloten waren, kon ik ze ook minder makkelijk vragen mee te helpen 'in ruil voor een kop koffie'. Ik vroeg de SOL-medewerker daarom om tips om als 'bedankje' aan de meiden te geven, en hij

vertelde me toen dat geld vaak werkt. Hier moest ik over nadenken, omdat ik niet wist in hoeverre dat ethisch verantwoord was. In gesprek met mijn begeleider kwam ik tot de conclusie dat ik als ik met mijn respondenten ergens in een cafétje zou afspreken ik ze ook zou trakteren op een kop koffie. Wat dat betreft was het dus niet gek om, zeker als het mij zou helpen met meer participanten in contact te komen, een bescheiden bedrag van vijf euro per interview aan te bieden.

Flyeren

Verschillende (sport)activiteiten die voor mijn doelgroep zijn georganiseerd en bedacht, zoals vrouwenzaalvoetbal en praatuurtsjes, konden door de lockdown helaas geen doorgang vinden. Om toch op een andere manier toenadering te zoeken, heb ik op een middag samen met eerdergenoemde SOL medewerker flyers rondgebracht op straat in de Slaaghwijk. De flyers hadden een foto van mij erop, met de vraag of er meiden in de buurt waren die door mij geïnterviewd wilden worden, en een klein stukje uitleg over wie ik was en wat mijn onderzoek inhield. De medewerker had er voordat we ze samen in het gebouw van SOL gingen uitprinten, nog snel 'BELONING: 5 EURO' opgezet. Met een stuk of twintig flyers liepen we samen de wijk in, en als we een groepje kinderen zagen, liepen we eropaf. "Hee, jij bent ... toch? Heb jij toevallig ook een oudere zus?". De kinderen die we in de wijk tegenkwamen waren allemaal van basisschoolleeftijd, en bestonden vooral uit jongens. Op een gegeven moment kwamen we een paar meisjes tegen die aangaven de flyer al gezien te hebben (ik heb de flyers in het buurthuis en ook aan medewerkers van SOL en de directeur van de basisschool in de Slaaghwijk gegeven om uit te delen). Toen we hen vroegen waarom zij er niet op hadden gereageerd, antwoordden ze dat hun ouders het niet wilden omdat ze bang zijn voor 'vieze vragen'. Ook dit laat de moeite zien om mijn doelgroep te bereiken; als ik ze al tegenkwam op straat, was ik nog steeds afhankelijk van de eventuele goedkeuring van de ouders. Het was daarom voor mijn onderzoek extra belangrijk vertrouwen te winnen door mijn onderzoek goed uit te leggen en dingen als anonimiteit te garanderen. Dit brengt mij bij mijn ethische overwegingen.

1.5 Ethische overwegingen

In deze paragraaf rapporteer ik hoe ik ben omgegaan met bepaalde gebeurtenissen en welke keuzes en afwegingen ik daarbij gemaakt heb. Een van de primaire ethische verplichtingen van antropologen volgens de AAA-ethiekcode is 'do no harm'; doe geen kwaad. Vergelijkbaar met de AAA-principes zijn de pijlers van de Nederlandse Antropologische Vereniging, waarbij ook de ethische verplichting om geen schade te berokkenen wordt gekoesterd. Naast het 'do no harm' principe is ook transparantie in het onderzoek belangrijk. De antropoloog moet op voorhand duidelijk maken wat het doel is van zijn of haar onderzoek en transparant zijn in de doelstellingen en de manier waarop hij of zij deze wil

bereiken. Geïnformeerde toestemming is daarom ook belangrijk. Hierbij is het van belang mogelijke effecten en uitkomsten te benoemen.

Afwegingen

Ik wil graag de verhalen en perspectieven van mijn respondenten laten horen, maar voorkomen dat mogelijk iets kan worden terug herleid tot mijn respondenten. Omdat ik slechts met een kleine onderzoekspopulatie heb gewerkt, waarvan sommigen elkaar ook kennen, is het van belang dat wat zij met mij gedeeld hebben hen niet achtervolgt of dat ze er spijt van krijgen. Omdat een paar van mijn respondenten erg persoonlijke verhalen hebben gedeeld met gevoelige informatie, heb ik besloten dat alle citaten of vignetten die ik in mijn onderzoek gebruik, zo gebruikt moeten worden dat het iedereen zou kunnen zijn. Om te voorkomen dat deelnemers aan het onderzoek worden geïdentificeerd vanwege mogelijke risico's of blootstelling, pas ik dus een minimale aanpassing van de informatie toe; zoals het gebruiken van pseudoniemen of het veralgemenen van specifieke verhalen. Zo maak ik gebruik van citaten en verhalen zonder dat ze een indicatie geven van wie erachter zit. Het kan dus ook voorkomen dat ik bij meer specifieke voorbeelden bepaalde details aanpas om zo de anonimisering van mijn respondenten te bewerkstelligen. Dit betekent dat bij situaties waarin het onmogelijk is om gegevens te wijzigen, ik heb besloten deze informatie niet te gebruiken. Het veranderen van een naam maakt de beleefde ervaringen niet ongeldig, het wijzigen van bepaalde (schadelijke of persoonlijke details) zie ik daarom ook als een ethisch correcte beslissing om toch mijn, of eigenlijk het verhaal van mijn respondenten, te kunnen vertellen.

COVID-19 maatregelen

In tijden van COVID-19 heb ik in mijn onderzoek ook gebruik gemaakt van digitaal onderzoek doen. Het is daarom ook belangrijk om de verantwoordelijkheden op het gebied van online interviews, telefoongesprekken en dataopslag te realiseren. Bij een telefonische afspraak heb ik mij ten eerste altijd voorgesteld als studente van Universiteit Leiden die namens de gemeente Leiden onderzoek doet, en ben daarmee transparant geweest over mijn rol als onderzoeker. Daarnaast heb ik ook aan het begin van het gesprek gevraagd of de participanten akkoord gaan met het delen van informatie, en of ze mij toestemming geven voor het maken van aantekeningen en het eventueel opnemen van (telefoon)gesprekken en interviews. Ik heb daarbij op voorhand duidelijk gemaakt dat ik geen namen zal gebruiken en zal anonimiseren. Bij het bewaren van onderzoeksmateriaal heb ik rekening gehouden met schadelijke gevolgen zoals het uitlekken van informatie. Daarom heb ik mijn verkregen informatie alleen opgeslagen op mijn eigen laptop, vergrendeld met een wachtwoord. Verder heb ik geen namen

opgeslagen in het bestand, zodat resultaten niet kunnen worden terug herleid naar een specifieke participant.

1.6 Structuur van de scriptie

De rest van mijn scriptie is als volgt gestructureerd: in het volgende hoofdstuk presenteer ik mijn onderzoekskader. Het hoofdstuk daarna weergeeft mijn conceptueel kader. De concepten die ik behandel zijn religie, transnationalisme, en in- en uitsluiting. Daarna volgen drie etnografische hoofdstukken gewijd aan mijn onderzoeksresultaten en analyses, waarbij ik in elk hoofdstuk delen van mijn deelvragen beantwoord. Het eerste etnografische hoofdstuk gaat in op familie, en hoe die een rol kan spelen voor mijn gesprekspartners. Het tweede etnografisch hoofdstuk gaat in op sociale relaties met vrienden en klasgenoten en hoe die van belang zijn voor de vrouwelijke adolescenten waar mijn onderzoek zich op heeft gericht. Het derde etnografische hoofdstuk gaat in op obstakels die in het dagelijks leven van vrouwelijke adolescenten een rol kunnen spelen, en geeft nieuwe perspectieven op de problemen die ze tegenkomen. Daarna volgt de conclusie, waarin ik terugkom op mijn deelvragen en mijn hoofdvraag beantwoord aan de hand van de voorgaande thema's en analyses. Tenslotte sluit ik af met een hoofdstuk waarin ik mijn aanbevelingen aan de hand van mijn onderzoeksresultaten presenteer.

2. Onderzoekscontext

Voordat ik verder ga naar mijn theoretisch kader, behandel ik in dit hoofdstuk mijn onderzoekskader, bestaande uit de Slaaghwijk en het Morsdistrict. Slaaghwijk is een buurt die zich kenmerkt door veel problemen. Er woont een hoog percentage mensen met een relatief laag opleidingsniveau en veel bewoners hebben zorgen rondom veiligheid, leefbaarheid en sociale cohesie. Ook enkele bewoners waar ik zelf mee gesproken heb, geven een slecht gevoel van veiligheid en tevredenheid aan. Zo heb ik gesproken met een mede flatbewoner die mij vertelde dat hij met een prostitutee op de galerij heeft gewoond, en weet dat er veel lachgas wordt gebruikt door de jongeren in de buurt. Al 40 jaar woont hij in dezelfde flat en ziet hij de wijk steeds weer veranderen; van dat het wat beter gaat met de wijk, naar dat de wijk weer achteruit gaat. Nu gaat het volgens hem helaas weer de verkeerde kant op: "Het laatste half jaar, is het toch weer achteruit aan het gaan op de ene of andere manier. Dat is jammer. Mensen gaan toch nonchalant om met dingen, zoals met winkelwagentjes die overal door de wijk verspreid staan en gewoon in de sloot worden gegooid of worden stukgemaakt." De Slaaghwijk wordt door veel mensen gestigmatiseerd als een etnische probleemwijk. In mijn vriendenkringen wordt er altijd gegrapt over dat ik in de Slaaghwijk (als onderdeel van Merenwijk) woon. Ik hoef maar te zeggen dat ik in deze wijk woon of er komen al opmerkingen naar boven over hoe gevaarlijk en 'ghetto' het hier wel niet is. Toen ik voor coronatijd nog 's avonds naar borrels of feestjes ging, was er altijd wel een jongen die er op stond mij niet alleen naar de Merenwijk te laten fietsen. Ook sociale media laten een negatief beeld zien van de wijk. Zie bijvoorbeeld figuur 2, dat een voorbeeld vormt van een dergelijke post:

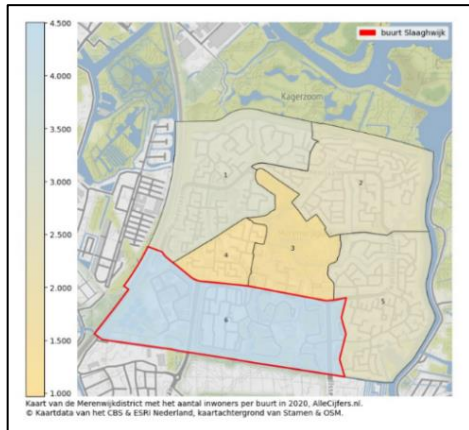
Figuur 2: Op deze afbeelding is te zien hoe een auto van binnenuit op slot wordt gedaan wanneer duidelijk wordt dat de Merenwijk wordt ingereden. Screenshot van de Facebookpagina van Lamme Leidse Memes Voor Pseudo Corporale Teens, een Facebookpagina waarin memes gedeeld worden over Leiden studentenstad.

Maar als inwoner van de Slaagwijk zelf, kunnen ervaringen heel anders zijn dan die van buitenstaanders. Toen een paar jaar geleden bijvoorbeeld in het nieuws kwam dat er in Leiden een verkrachter actief was, heerste er een groot gevoel van onveiligheid en angst in de stad. Ook ikzelf vond het daarom minder fijn om 's avonds alleen te moeten fietsen. Als dat dan toch voorkwam, was ik altijd opgelucht als ik mijn wijk, de Slaagwijk, weer in fietste. De verkrachter was actief binnen de Singels, en Slaagwijk ligt daar ver buiten, en daar was de verkrachter niet actief. De wijk gaf mij op deze manier juist ook een gevoel van veiligheid. Natuurlijk bevestigt zich ook voor mij, deels, het negatieve karakter van de wijk. Wanneer ik 's avonds vanuit mijn raam naar de parkeerplek kijk waar mijn flat op uitkijkt, zijn er vaak jongeren aan het 'hangen', en heb ik het sterke vermoeden dat zij zich niet alleen maar met legale dingen bezighouden; zo zie ik vaak hoe op de parkeerplek drugs, zoals bijvoorbeeld lachgas, wordt uitgedeeld. Het sociografisch buurtprofiel wat in 2015 over de Slaagwijk is geschreven, geeft aan dat een groep van rond de dertig jongeren een zwaar stempel drukt op de leefbaarheid van de Slaagwijk: "Gedurende dag, avond en nacht hangen deze jongens rond op verschillende plekken in de wijk en zorgen stelselmatig voor overlast door hun gedrag." (van der Zande & Manders 2015: 9).

Financiële situatie

Hetzelfde buurtprofiel over de Slaagwijk geeft aan dat een vijfde van alle kinderen in de wijk opgroeit in een bijstandsgezin. Dit ben ik ook tegengekomen in mijn onderzoek. Ik heb veel meiden gesproken die aangaven het financieel niet breed te hebben. Dit heeft me erg geraakt, zoals van een meisje die mij vertelde dat haar ouders nu al een paar jaar in de schuldsanering zitten. Per week krijgen ze 120 euro van de stadsbank. Ze kunnen ervan leven, maar het is wel krap. Haar vader verdient nu een beetje extra erbij, maar wel zwart; anders zouden ze het misschien niet redden: "Ik wil het mijn kinderen later echt niet aandoen, het geeft heel veel stress. Ik zie mijn vader soms ook huilen, of ik moet meebetalen voor het avondeten van mijn eigen salaris, dat vind ik echt pittig." Ook ben ik verhalen tegengekomen van ouders die leven van een uitkering en er onofficieel nog een paar dingetjes naast doen om extra te verdienen. Soms wordt die kans ook niet benut, zoals bij een meisje die eigenlijk vond dat haar vader zijn tekeningen moest verkopen, "...maar dat wil hij niet omdat het dan lijkt op werk en dan krijgt hij geen uitkering meer."

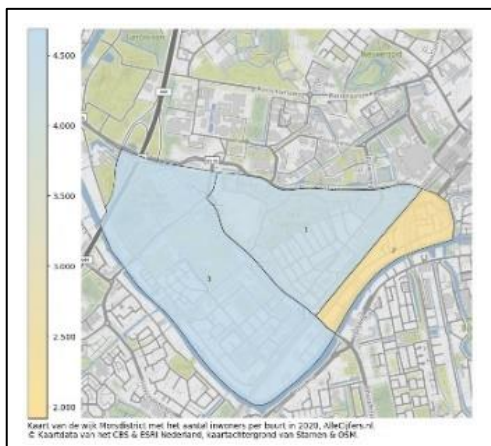
De buurt Slaaghwijk is gesitueerd in het Merenwijkdistrict, in de gemeente Leiden. Naast Slaaghwijk bestaat het Merenwijkdistrict uit de buurten Leedewijk Noord, Zijlwijk Noord, Merenwijk Centrum, Leedewijk Zuid, en Zijlwijk Zuid.

Figuur 3: Dit is de kaart van het Leidse Merenwijkdistrict met het aantal inwoners per buurt in 2020. Nummer 6 op de kaart in het blauwe vak geeft de Slaaghwijk weer.

Bron: <https://allecijfers.nl/buurt/slaaghwijk-leiden/>

Zoals eerder genoemd heb ik ook het Morsdistrict meegenomen in mijn onderzoek. Hier heb ik zelf minder ervaring mee, omdat ik er zelf niet woon. De buurt is net zoals Slaaghwijk gesitueerd in de gemeente Leiden en bestaat uit drie districten/buurten: Lage Mors, Transvaalbuurt, en Hoge Mors. De Lage Mors en Hoge Mors liggen in stadsdeel Midden, Transvaalbuurt in stadsdeel Noord.

Figuur 4: Hiernaast zijn de drie buurten van het Morsdistrict weergegeven: 1: Lage Mors, 2: Transvaalbuurt, 3: Hoge Mors.¹

Bron: <https://allecijfers.nl/wijk/morsdistrict-leiden/>

Het sociografisch buurtprofiel van het Morsdistrict uit 2014 geeft aan dat de leefbaarheid negatief wordt beïnvloed doordat de bewoners van het Morsdistrict elkaar minder goed (bijvoorbeeld in vergelijking met Leiden Noord) kennen. Deze anonimiteit kan als vreemd of onveilig worden ervaren. Aan de hand van gesprekken met professionals wordt duidelijk dat een groot deel van de buurtbewoners zich niet direct betrokken voelt bij de wijk (van der Zande & Manders 2014: 8). De fysieke omgeving is ook belangrijk als het gaat om leefbaarheid, maar uit het buurtprofiel blijkt dat in

het Morsdistrict de openbare ruimte er over het algemeen netjes en toonbaar uitziet. Op plekken met sociale huurwoningen en veel niet-westerse migranten, die ook in het Morsdistrict aanwezig zijn, wordt het schoonmaken van de fysieke omgeving als uitdagender beschouwd, omdat de bewoners zich niet verantwoordelijk op zouden stellen. Anders dan bij de Slaaghwijk het geval is, blijkt dat in het Morsdistrict minder sprake is van een slechte financiële situatie: “Gecombineerd met de demografische dynamiek in de wijk kunnen we de conclusie trekken dat een groot deel van de buurtpopulatie zichzelf prima redt” (van der Zande & Manders 2014: 8). De jongerenproblematiek die ook in Slaaghwijk voorkomt (waarbij rondhangende jongeren een stempel drukken op de leefbaarheid van de wijk) speelt ook in het Morsdistrict en vormt een specifiek aandachtspunt voor professionals in de wijk. Ook hierbij gaat het voornamelijk om jongens met een niet-westerse migratieachtergrond, die zich bezighouden met crimineel gedrag.

Verdeling inwoners

Van de 4505 inwoners van Slaaghwijk is 47.6% man, 52,4% vrouw. 44.4% is ‘autochtoon’ en 55.6% heeft een migratieachtergrond (waarvan 46.9% een niet-westerse migratieachtergrond). Van de 11094 inwoners van het Morsdistrict is 67% ‘autochtoon’, en 33% heeft een migratieachtergrond (waarvan 19.7% een niet-westerse migratieachtergrond). Een ‘migratieachtergrond’ omvat zowel eerste als tweede generatie migranten. Dit omvat Nederlanders die in het buitenland zijn geboren met ten minste één in het buitenland geboren ouder, en mensen die in Nederland zijn geboren en ten minste één in het buitenland geboren ouder hebben. Zowel Slaaghwijk als het Morsdistrict hebben een hoog percentage culturele diversiteit.

Welzijnsorganisaties

In Leiden, en ook aanwezig in beide wijken waar ik onderzoek heb gedaan, zijn drie welzijnsorganisaties: SOL, BuZz en Incluzio. In juli 2019 is een nieuwe aanbesteding voor deze welzijnsorganisaties in Leiden gekomen. Voorheen bestonden er subsidierelaties met een groot aantal welzijnsorganisaties in de stad, nu doen deze drie organisaties samen het jongeren- en welzijnswerk. Dit maakt dat de verschillende organisaties soms nog in de beginfase zitten van het eerste contact leggen met bepaalde doelgroepen, ook omdat er veel nieuwe medewerkers zijn gekomen. Incluzio is vooral gericht op ontmoetingen faciliteren en netwerken onderhouden onder de wijkbewoners. Een voorbeeld hiervan is een wijktuin waar de wijkbewoners zelf aan mee hebben geholpen, maar ook worden er vanuit Incluzio verschillende activiteiten georganiseerd waar bijvoorbeeld sprekers voor uitgenodigd worden. Uit mijn gesprek met de organisatie BuZz bleek dat deze organisatie er vooral is voor mensen die in een lage sociale klasse leven, en vastzitten in bijvoorbeeld schulden. Vanuit BuZz

worden activiteiten georganiseerd zoals wandelgroepjes, taalgroepjes, naailessen en andere activiteiten waar vraag naar is. Jeugd- en jongerenwerk organisatie SOL richt zich, van de drie organisaties, vooral op de jeugd. SOL kijkt naar hoe jongeren verder geholpen kunnen worden in het leven, zo helpen zij de jongeren bijvoorbeeld bij het vinden van een baan of studie. Tijdens de coronatijd hebben deze organisaties flink veel activiteiten stop moeten zetten of uitstellen, en heeft het elkaar niet fysiek kunnen ontmoeten een flinke impact gehad op buurtactiviteiten. Toch heb ik voor mijn onderzoek veel gehad aan gesprekken met medewerkers van deze organisaties, en hebben zij, waar mogelijk, mij geholpen met het werven van onderzoeksparticipanten en mij meer informatie over mijn doelgroep verschaft door het delen van verhalen en ervaringen.

3. Theoretisch kader

In dit hoofdstuk geef ik mijn theoretisch kader. Dit richt ik op de thema's: religie, transnationalisme, en in- en uitsluiting. Het doel van deze theorie is om handvaten te creëren voor mijn etnografie. Ik behandel dilemma's en de vragen die de literatuur oproept. In de navolgende hoofdstukken koppel ik mijn etnografie met deze literatuur.

3.1 Religie

Etniciteit heeft te maken met een gevoel van onderlinge verbondenheid, waarbij religie in het verlengde kan liggen van etniciteit. Religie kan namelijk een grond vormen voor onderlinge verbondenheid. Naast religie kan etniciteit ook slaan op afkomst, taal, cultuur, of uiterlijke kenmerken. Etniciteit kan daarom ook als perceptie van identiteit omschreven worden, waarbij het gaat om in welke groep iemand zichzelf vindt horen. De sociaal-culturele identiteit met gezamenlijke kenmerken verwijst bij mijn onderzoeksgroep veel naar de religieuze identiteit van mijn onderzoeksgroep. Daarom is religie een belangrijk thema om verder uit te werken. Maar wat is religie? Lambek (2013) stelt dat het generaliseren van het concept religie over het brede scala van culturele gebeurtenissen die in deze term zijn opgenomen problematisch is (Lambek 2013: 1). Het is daarom belangrijk de diep ingebedde manieren van 'being' (zijn), die in het concept religie zitten, te begrijpen. Religie roept op of impliceert waarden, realiteiten en waarheden volgens welke mensen leven of willen leven, waardoor mensen die op een andere manier leven dom, bedreigend, interessant of uitdagend kunnen overkomen (Lambek 2013: 2). Daarnaast ondersteunt en informeert religie impliciet de werelden waar mensen in leven, wat hun dagelijkse praktijk beïnvloedt die daardoor als vanzelfsprekend wordt gezien. In naam van religie lezen mensen heilige schriften, bidden ze, doen boetedoeningen, schenken, brengen offers, zien af van seks, geven hun kinderen bepaalde ideeën mee, beperken het eten van bepaald voedsel of ander comfort, en lopen pelgrimstochten. Religie is ook inherent complex, van nature ingewikkeld; voor de één is religie overbodig, voor de ander vormt het een essentieel deel van zijn/haar identiteit. Het kan zowel als buitengewoon en als gewoon worden beschouwd, als mooi en als praktisch, ideaal of noodzakelijk, beangstigend of geruststellend, mysterieus of helder (Lambek 2013: 3).

In mijn etnografie komt religie voornamelijk voor als iets dagelijks, als een categorie van interactie, maar ook als een categorie van identificatie, zoals Brubaker (2012) beargumenteert. In mijn onderzoek is de islam het meest, of bijna alleen maar, voorgekomen. Daarom richt ik mij in dit theoretisch kader voornamelijk op de islam als religie, en het concept moslim. Lambek (2013) stelt het belang van het kijken naar context bij het bestuderen van religie. Ook volgens Asad (2002) is er geen universele

definitie van religie, maar moet er bij het bestuderen van religie aandacht worden besteed aan specifieke historische en sociale processen. Asad (2002) stelt dat antropologen rekening moeten houden met specifieke contexten en religie niet als een geïsoleerd fenomeen moeten zien. De auteur pleit voor onderzoek naar hoe mensen verschillende situaties ervaren; en stelt dat het ervaren van de religieuze wereld invloed heeft op hoe de alledaagse, sociale wereld in elkaar zit, waardoor ook de alledaagse werelden kunnen verschillen van de ene groep tot de andere; net zoals dat de ene cultuur van de andere cultuur verschilt. Dit is relevant in de context van mijn onderzoek aangezien de vrouwelijke adolescenten met een migratieachtergrond in mijn onderzoek een religieuze opvoeding genieten, die niet altijd overeenkomt met de opvoeding van leeftijdsgenoten. Hoe heeft deze religieuze wereld die zij van huis uit meekrijgen invloed op hun sociale wereld? En hoe is die anders ten opzichte van de alledaagse werelden van autochtone leeftijdsgenoten?

3.1.1 Dilemma van de tweede generatie

Normen en waarden worden verworven in een veelzijdig proces van socialisatie (Bronfenbrenner 1986 in: Kalmijn & Kraaykamp 2018), daarom hebben migranten van de tweede generatie, meer dan hun ouders, potentie om zich aan te passen aan de meer liberale normen en waarden van het gastland. Tegelijkertijd worden leden van de tweede generatie echter blootgesteld aan concurrerende druk: ze ervaren liberale waarden van hun leeftijdsgenoten, de media en de scholen en werkplekken die ze tegenkomen, maar ze kunnen ook worden gesocialiseerd in conservatieve waarden door hun ouders en in hun etnische gemeenschap (Kalmijn & Kraaykamp 2018: 698). Persoonlijke attitudes kunnen worden beïnvloed door religie die morele regels en groepsnormen vaststelt. Immigrantenkinderen vormen onderdeel van de cultuur van hun ouders en de cultuur van de ontvangende samenleving. Omdat ik in mijn onderzoek kijk naar de tweede generatie immigranten, is het ook van belang de wrijving die zij kunnen ervaren met betrekking tot religie te belichten. Verkuyten & Stevens (2012) kijken naar de relatie tussen identificatie van religieuze groepen en etnische en nationale identiteit onder Marokkaans-Nederlandse moslimjongeren en hun ouders, en stellen dat omdat identificatie van religieuze groepen een gevoel van zekerheid, betekenis en verbondenheid kunnen geven, onderzoek naar immigrantenkinderen uit moslimgezinnen naast etniciteit, ook moet focussen op religieuze identiteit. Volgens de auteurs hebben de tweede generatie migrantenkinderen een totaal ander begin in het gastland, en moet de tweede generatie nationale verplichtingen combineren met hun minderheid identiteit. Kalmijn & Kraaykamp (2018) stellen dat conservatieve normen en waarden in sommige moslimlanden zijn ingebed in verschillende belangrijke levensdomeinen zoals seksualiteit, huwelijk, familie, religie, en gender. In plaats van dat de islam vanzelfsprekend is in hun sociale, culturele en religieuze leven, groeien immigrantenkinderen nu op in een wereld waar dat allemaal niet

meer vanzelfsprekend is, en waar soms zelfs, zoals Brubaker (2012) beargumenteert, een context heerst vol met concurrerende discursieve articulaties en 'objectificaties' van de islam. Er zijn dus geen duidelijke uitspraken over wat de islam belichaamt. Dit komt omdat kinderen van moslimimmigranten opgroeien in een wereld vol zelfbewuste en expliciete discussies over de islam (Brubaker 2012:4), waardoor zowel moslims zelf als nationale en transnationale publieken de islam vertegenwoordigen; niet alleen strijd tussen 'moslim', en 'niet-moslim', maar ook strijd tussen concurrerende interne en concurrerende externe vertegenwoordigingen (Brubaker 2012: 4). Hierdoor is er volgens Brubaker (2012) weinig ruimte voor een niet-reflectieve, als vanzelfsprekend aangenomen identificatie als moslim. Dit verschil tussen generaties is van belang voor mijn onderzoek aangezien de vrouwelijke adolescenten met een migratieachtergrond in mijn onderzoek onderdeel zijn van de tweede generatie migranten die zowel opgroeit met de cultuur van hun ouders als de cultuur van Nederland. Brubaker (2012) stelt dat voor tweede generatie immigranten het lastiger is om 'een als vanzelfsprekend aangenomen identiteit als 'moslim' te ontwikkelen en te behouden zonder de steun van het hele culturele en institutionele milieu dat een dergelijke identificatie vanzelfsprekend en probleemloos maakte' (Brubaker 2012: 4). Dit kan ervoor zorgen dat de tweede generatie migranten het probleem heeft 'vast te zitten' tussen zowel de cultuur en verwachtingen van hun ouders als die van de samenleving. Zowel primaire (zoals thuis met het gezin), als secundaire (zoals onderwijsinstellingen) socialisatie spelen een rol in het bijbrengen van gedrag en normen en waarden. Thuis kunnen migrantenkinderen geconfronteerd worden met normen en waarden uit het moederland, terwijl ze op school te maken krijgen met autochtone leeftijdsgenoten die waarden van hun gastmaatschappij hanteren. Herkennen de vrouwelijke adolescenten in mijn onderzoek deze dubbele verwachtingen en wat voor problemen levert dat op? En zien ze hun religie als vanzelfsprekend of wordt hier op gereflecteerd?

3.1.2 Religie vanuit huis

Nu de tweestrijd die tweede generatie immigranten kunnen ervaren door een bepaalde religie die niet gelijk is aan de dominante religie van de gastsamenleving is belicht, zoom ik verder in op de manier waarop religie vanuit huis wordt meegegeven. Kogan & Weißmann (2019) stellen dat religieuze overtuiging kan veranderen en vaak wordt gevormd tijdens de vormende jaren naar de overgang van volwassenheid; familieachtergrond speelt hierbij natuurlijk een rol. In de adolescentie is er sprake van blootstelling aan nieuwe omgevingen, waardoor horizonnen verbreed worden en referentiekaders verruimd. Een bredere kijk op meningen kan resulteren in zowel het verzwakken van religieuze principes van adolescenten, als het meer gaan accepteren ervan; zoals bijvoorbeeld de norm over voorhuwelijks seksueel gedrag (Kogan & Weißmann: 2019). Maliepaard & Lubbers (2013) stellen dat

het genieten van hoger onderwijs en het hebben van Nederlandse vrienden weinig invloed hebben op de overdracht van religieuze waarden, en dat de rol van de ouders in het overdragen van religie het grootst is. Zij onderzoeken de mate waarin moslimimmigranten hun religie overdragen in een seculiere gastmaatschappij aan hun tweede generatie kinderen, en kijken hierbij naar invloeden van thuis uit (verticale transmissie door ouders), invloed van vrienden (horizontale transmissie), en invloed van gezagsdragers als scholen (schuine transmissie). Ondanks de beperkte institutionele steun en het gebrek aan sociale bekrachtiging, lukt het de ouders goed hun kinderen religieuze attitudes bij te brengen (Maliepaard & Lubbers 2013: 439). Ook uit onderzoek van Kalmijn & Kraaykamp (2018) blijkt dat de rol die ouders spelen erg belangrijk is voor de waarden van moslimimmigranten: wanneer ouders meer traditioneel religieus gedrag vertonen, en ook wanneer ouders sociaal en cultureel minder goed geïntegreerd zijn in de Nederlandse samenleving, zijn immigrantenkinderen conservatiever in hun waarden over huwelijk en seksualiteit (Kalmijn & Kraaykamp 2007: 713). Invloed van ouderlijke effecten zijn sterk, terwijl sociaaleconomische effecten zwak zijn; religiositeit van ouders wordt nauwelijks gemedieerd door individuele kenmerken (Kalmijn & Kraaykamp 2007: 713). Dit komt omdat als het gaat om de ontwikkeling van de normen en waarden van een kind, het beste gekeken kan worden naar aspecten van socialisatie in het gezin (gezinscontext vormt de sociale omgeving van een persoon). Verkuyten & Stevens (2012) beargumenteren dat vooral jonge adolescenten overtuigingen van ouders weerspiegelen. Oudere adolescenten aan de andere kant baseren hun saamhorigheidsgevoel meer op persoonlijke inspanningen om de betekenissen en implicaties van hun etnische en moslimidentiteit voor zichzelf te begrijpen (Verkuyten & Stevens 2012: 1586). Dit leeftijdsverschil suggereert dat moslimidentiteit een meer persoonlijke betekenis heeft voor oudere dan voor jongere adolescenten (Verkuyten & Stevens 2012: 1586). De reden hiervoor zou kunnen zijn dat vroege adolescenten een gevoel van loyaliteit, toewijding en verplichting hebben jegens hun ouders. Verkuyten & Stevens (2012) beargumenteren verder dat toewijding van ouders niet alleen invloed heeft op de toewijding van hun kinderen aan een religieuze groepering, maar ook op de manier waarop kinderen zich Nederlander of Marokkaan voelen; hoe sterker de moslimidentiteit van de ouders, hoe lager de nationale identiteit van de kinderen (Verkuyten & Stevens 2012: 1586). Bovenstaande literatuur beargumenteert het belang van de rol die ouders spelen in het bijbrengen van religie, zelfs al wordt die religie niet persé ondersteund door de dominante autochtone samenleving. Toch geven de bevindingen van Maliepaard & Lubbers (2013) wel aan dat het 'hebben van Nederlandse vrienden, naast ouderlijke invloed, een bescheiden invloed heeft op de opvattingen over religieuze huwelijken en het bezoeken van moskeeën' (Maliepaard & Lubbers 2013: 238). Dit roept de volgende vragen bij mij op: Hoe groot is de invloed van ouders van de vrouwelijke adolescenten in de Slaaghwijk en het Morsdistrict? In hoeverre speelt leeftijd hierin een rol? Hoe kijken

de vrouwelijke adolescenten in de Slaaghwijk en het Morsdistrict naar hun opvoeding en wat zijn hierin knelpunten?

3.1.3 Religie vanuit buiten

Nu we de rol van religie in de thuisomgeving hebben verkend, is het ook van belang te kijken naar de bredere samenleving waar migrantenkinderen mee te maken krijgen: niet die van de thuisomgeving, maar die van 'daar buiten'. Zoals benoemd kunnen de overtuigingen en religieuze waarden die van huis uit worden overgedragen, botsen met de seculiere, reguliere, sociale omgevingen waar de tweede generatie al van jongs af aan deelneemt. School is zo'n omgeving waar migrantenkinderen mee te maken krijgen. Verschillende literatuur kijkt naar hoe samenstelling van klassen zich verhoudt tot het belang dat adolescenten hechten aan religie. Zo beargumenteren Leszczensky et al. (2020) dat het aandeel moslims op scholen religieuze identiteit bepaalt (en mogelijke versterking van religieuze grenzen) voor zowel christelijke als islamitische adolescenten. In klaslokalen met ongeveer twee derde moslims, was het belang dat moslimjongeren hechtten aan religie het hoogst. Christenen gingen ook meer belang hechten aan religie in klaslokalen met een hoog percentage moslims, omdat dit als bedreigend kon worden ervaren voor hun status als dominante groep (Leszczensky et al. 2020: 3715). De Hoon & Tubergen (2014) stellen dat de sterkte van de relatie tussen gemiddelde religiositeit in de klas en individuele religiositeit toeneemt met het aandeel van co-etnische leeftijdsgenoten in de klas (de Hoon & Tubergen 2014: 194). Openbare uitingen van religie, publieke religiositeit zoals bidden, kunnen duidelijk worden waargenomen door leeftijdsgenoten en zijn daarmee meer onderhevig aan sancties en groepsdruk in geval van normovertredingen. Zoals bovengenoemde literatuur illustreert, lijken peer-beïnvloedingsprocessen groepsafhankelijk te zijn. De bevindingen suggereren dat de religiositeit van klasgenoten een sterkere socialiserende invloed heeft als een groter deel van de klasgenoten dezelfde etnische achtergrond heeft. Niet alleen de thuisomgeving lijkt dus invloed te hebben op de religiositeit van migrantenkinderen, maar ook de omgeving die zij delen met hun autochtone leeftijdsgenoten, en de verdeling daarvan, oefent invloed uit. Dit maakt mij nieuwsgierig naar in hoeverre vrouwelijke adolescenten met een migratieachtergrond in de Slaaghwijk en het Morsdistrict contact hebben met leeftijdsgenoten die hen een 'andere wereld' laten zien. Hoe wordt daarop gereageerd? Zijn de vrouwelijke adolescenten in mijn onderzoek gevoelig voor wat hun autochtone leeftijdsgenoten van hun religie vinden? En hoe uit zich dat?

3.2 Transnationalisme

Het volgende thema van mijn theoretisch kader is transnationalisme. Naast religie die verschillen tussen land van herkomst en het gastland zichtbaar kan maken, zijn er ook andere aspecten die invloed

uit kunnen oefenen op de manier waarop migrantenkinderen tussen verschillende werelden navigeren, zoals het onderhouden van (transnationale) banden met vrienden en familie uit het land van herkomst, gevoelde discriminatie, en uiteenlopende normen en waarden. Transnationalisme, waarin mensen over nationale grenzen heen bewegen, is daarom ook een belangrijk concept om nader te onderzoeken. In dit hoofdstuk stel ik het hebben van meerdere nationaliteiten centraal, hoe dat gevolgen kan hebben voor religieuze identiteit, hoe het als problematisch kan worden opgevat, en de rol die de staat daarin speelt.

3.2.1 Sociale veld benadering

Levitt & Schiller (2004) stellen een sociale veldbenadering voor waarin sociaal veld wordt gedefinieerd als een verzameling van meerdere in elkaar grijpende netwerken van sociale relaties waardoor ideeën, praktijken en middelen worden uitgewisseld, georganiseerd en getransformeerd (Levitt & Schiller 2004: 1009). Hierbij zijn nationale grenzen niet persé gelijk aan de grenzen van sociale velden. Sociale velden zijn multidimensionaal en omvatten gestructureerde interacties, en kunnen dus ook relaties en activiteiten over grenzen heen verbinden. Het vermogen en de wens deel te nemen aan transnationale praktijken kan verschillen in verschillende fases van de levenscyclus en in verschillende contexten. Doordat ze in meerdere juridische en politieke instellingen zijn ingebed (die ook de status van geslacht, ras en klasse organiseren en legitimeren), ervaren personen in transnationale sociale velden meerdere machtslagen en worden ook door meerdere gevormd. Levitt & Schiller (2004) beargumenteren dat transnationale banden en assimilatie niet dubbelzijdig of onverenigbaar zijn en stellen dat de 'natiestaat containervisie' niet de complexe onderlinge verbondenheid van de hedendaagse realiteit weergeeft (Levitt & Schiller 2004: 1006). Hoewel de natiestaat een territoriale organisatie blijft, kan en zou het ook gezien moeten worden als een lidmaatschapsvereniging waarvan de grenzen verder kunnen reiken dan de territoriale grenzen van de staat (Brubaker 2010: 78). Zulke vormen van extern lidmaatschap als vorm van grensoverschrijdend nationalisme 'vertegenwoordigen een uitbreiding en aanpassing van het natiestaatmodel' (Brubaker 2010: 78). De sociale veld benadering van Levitt & Schiller (2004) laat de mogelijke verbondenheid zien die vrouwelijke adolescenten met een migratieachtergrond met hun land van afkomst kunnen ervaren. De auteurs stellen dat etnografie ideaal is voor het bestuderen van het ontstaan, en de duurzaamheid van, transnationale sociale velden. Er kan bestudeerd worden hoe personen tegelijkertijd culturele identiteiten afwerpen en behouden, hoe zowel binnen als buiten bepaalde grenzen wordt gehandeld, en hoe er op manieren die in overeenstemming of in tegenspraak zijn met waarden gehandeld wordt.

3.2.2 Rol van natiestaat/burgerschap

Ondanks dat mensen soms legaal staatsburger zijn volgens de wetten van een staat, kan het voorkomen dat zij toch met verschillende vormen van uitsluiting te maken krijgen en burgerrechten worden ontzegd, omdat ze niet als echt deel van de natie worden beschouwd (Caglar 2015: 637), zoals dat bij immigranten ook het geval kan zijn. Juridische status garandeert dus niet persé rechten en uitoefening van die rechten. Het onderzoek van Bonjour & Duyvendak (2018) stelt dat de staat de 'kansarme migrant' racialiseert door de slechte vooruitzichten van een migrant als onvermijdelijk te zien. Zo koppelt de hedendaagse politiek niet-westerse migranten aan onveranderlijke kenmerken als culturele afwijkingen en gebrekkige sociaaleconomische vaardigheden (Bonjour & Duyvendak 2018: 896). De staat schuift zo de verantwoordelijkheid voor het verbeteren van de positie van de migrant van zich weg. De immigrant wordt dus afgeschilderd als 'de ander', maar er wordt vanuit de staat niet actief gewerkt aan een manier om dit te veranderen. Fassin (2010) laat een manier zien waarop een land, in dit geval Frankrijk, gebruik maakt van 'wij versus zij'-logica door gebruik te maken van zowel religie als secularisme. Hij stelt dat niet xenofobie, maar een seksuele democratie aan het begin van de Franse tolerantie staat. De boerka wordt bijvoorbeeld niet gezien als iets religieus, maar als iets dat staat voor het vernederen van vrouwen. Op deze manier weigert Frankrijk immigranten niet op grond van religieuze overtuigingen, maar op basis van haar principe alle meningen en overtuigingen te respecteren (Fassin 2010: 522). Alleen als ze zich conformeren aan de nationale identiteit van Frankrijk, zijn de migranten echt vrij. De auteur concludeert dat hoewel seksuele democratie gelijkheid en seksuele vrijheid zou moeten inhouden, het eigenlijk gebruikt kan worden om 'anderen' uit te sluiten. Dit is relevant voor mijn onderzoek aangezien ik benieuwd ben in hoeverre de vrouwelijke adolescenten in mijn onderzoek zich onderdeel voelen van de Nederlandse samenleving, en wat ze hierin tegenhoudt. Bestaan bij hen bepaalde beelden over migranten die ze in de weg staat zich onderdeel te voelen van de Nederlandse natiestaat?

3.2.3 Belemmering integratie

Omdat moslimmigranten in Nederland niet dezelfde dominante religie treffen als in land van herkomst, is het ook interessant te kijken naar wat voor effect dat heeft op de mate van integratie. Kalmijn & Kraaykamp (2007) stellen dat orthodox religieuze oriëntatie van ouders, integratie in het culturele domein, en daarmee in de bredere samenleving, van de tweede generatie immigranten belemmert. Zij stellen hiermee dat het 'probleem' van culturele assimilatie dus niet primair ligt in wat er gebeurt in ontvangende samenlevingen, maar meer in mogelijke conservatieve culturele kenmerken die ouders tijdens het migratieproces mee kunnen brengen. Aansluitend stellen Maliepaard et al. (2010) dat religieuze achteruitgang verband houdt met sociaal-culturele integratie. De auteurs beargumenteren

dat er een relatie bestaat tussen sociaal-culturele integratie en religieuze achteruitgang, waarbij meer assimilatie volgens de auteurs zou wijzen op minder religieuze gehechtheid: bij immigranten die meer assimileren, vindt er verlies van banden met de etnische groep plaats; wat ook weer effect heeft op religieuze gehechtheid. Verkuyten & Stevens (2012) stellen dat sterke moslimidentificatie verband kan houden met nationale en mondiale ontwikkelingen. Zo kan het voorkomen dat Marokkaanse-Nederlandse moslims het gevoel krijgen hun eigen religie en die van hun ouders te moeten benadrukken en te verdedigen. Door assimilatie-druk en publieke veroordeling (waargenomen groepsafwijzing) kan de islamitische identiteit versterken en nationale identiteit verzwakken. Ook Maliepaard & Verkuyten (2018) stellen dat op groep gebaseerde discriminatie waar moslimimmigranten mee te maken krijgen, leidt tot een sterkere nadruk op hun moslimidentiteit; hierdoor gaat een sterkere moslimidentiteit gepaard met een sterkere afstand tot de ontvangende samenleving (Maliepaard & Verkuyten 2018: 87). Is er in mijn onderzoek ook een duidelijke relatie tussen sociaal-culturele integratie en religieuze achteruitgang van de vrouwelijke adolescenten? Hebben de vrouwelijke adolescenten het gevoel meer deel uit te maken van de Nederlandse samenleving wanneer zij minder met hun religie bezig zijn?

3.3 In- en uitsluiting

Als laatste thema voor mijn theoretisch kader behandel ik in- en uitsluiting. Uit eerder onderzoek van Lambregts (2019) naar (mannelijke) jongeren in de Slaaghwijk is gebleken dat zij zich sterk verbonden voelen met de wijk, maar met de wereld daarbuiten een stuk minder. Beide wijken waar ik mijn onderzoek heb uitgevoerd zijn divers en staan bekend om het grote aantal inwoners met een migratieachtergrond. Dit kan ervoor zorgen dat in de wijk zelf de jongeren minder te maken hebben met het gevoel af te wijken, doordat ze minder in contact komen met de autochtone meerderheid. Buiten de wijken, zoals bijvoorbeeld op scholen, komen ze dat echter wel, en kunnen ze worden geconfronteerd met hun 'anders zijn'. Celeste et al. (2016) onderzoeken hoe persoonlijke acculturatievoorkeuren van minderheidsjongeren en acculturatienormen van leeftijdsgenoten hun sociale inclusie op school beïnvloeden. Uit het onderzoek is gebleken dat afwijzing door leeftijdsgenoten een belangrijke indicator was voor aanpassingsproblemen. Het niet passen van acculturatie met normen van leeftijdsgenoten is een risicofactor voor inclusie van minderheden in etnisch diverse omgevingen' (Celeste et al. 2016: 544). Uit de studie blijkt dat voor adolescenten uit minderheidsgroepen acculturatiekwesities een grote rol spelen als het gaat om ervaringen van sociale uitsluiting. De samenstelling van groepen leeftijdsgenoten heeft dus invloed op het voelen van afwijzing van adolescenten met een migratieachtergrond. Naast scholen, kunnen de migrantenkinderen zich bij het terugkeren naar het land van herkomst 'anders' voelen, omdat zij in

een andere samenleving en cultuur zijn opgegroeid en daarin weer verschillen bemerken. Er is dus sprake van een bepaald bewustzijn van het wel of niet behoren; zowel in Nederland als het land van herkomst voelt men zich een 'buitenlander' (Lambregts 2019). In dit laatste hoofdstuk van mijn theoretisch kader belicht ik de in- en uitsluiting die immigranten kunnen voelen.

3.3.1 Classificatie

We leven in een wereld waarin classificatie 'normaal' is. Iedereen heeft verschillende ideeën over wie als gelijk moet worden beschouwd en wie niet. Door classificatie zijn bepaalde groepen mensen, zoals ook vaak migranten, benadeeld en hebben ze minder kansen. In deze paragraaf belicht ik de classificatie van immigranten. Zoals eerder benoemd stelt Vertovec (2011) dat culturalisme en essentialisme niet slechts kenmerken zijn van nationalisten, maar dat deze vaak al aanwezig zijn in het alledaagse denken; ingebakken in het bewustzijn. Een ander concept wat Vertovec (2011) gebruikt is populair structureel functionalisme, de auteur legt dit uit als alle waarden, culturele praktijken en sociale instellingen als onderdelen van een geïntegreerd geheel, een samenhangend systeem gebaseerd op de noodzakelijke onderlinge afhankelijkheid en evenwicht van de onderdelen (Vertovec 2011: 245). Het hele systeem wordt dus beoordeeld op de onderdelen waaruit het bestaat; als één deel als niet voldoende wordt ervaren, wordt het hele systeem daarop aangekeken. Hoe sterker die onderlinge samenhang van onderdelen, hoe groter de angst bij bedreiging van één onderdeel (Vertovec 2011: 245). Als er bepaalde omstandigheden in de sociale en politieke sfeer veranderen, kan dat ervoor zorgen dat mensen een verklaring zoeken of iemand tot zondebok willen dopen, waarbij essentialistische concepten van cultuur voorzien. Schinkel (2013) beargumenteert dat de Nederlandse samenleving gevormd wordt door een culturalistisch discours waarin sociale problemen alleen 'buiten de samenleving' voorkomen (waar mensen die integratie behoeven deel van uitmaken). De verantwoordelijkheid voor problemen bij het integreren wordt dus bij de immigranten neergelegd. Met cultureel essentialisme wordt een geloofssysteem bedoeld gebaseerd op een opvatting van mensen als dragers van een cultuur, binnen een begrensde wereld, die hen onderscheidt en definieert (Grillo 2016: 158). Een geloofssysteem is een ideologie die helpt om onze dagelijkse realiteit te interpreteren. Het bestaat uit een verzameling waarden, bijvoorbeeld bepaalde ideeën over een andere ras of cultuur. Deze waarden bepalen de manier waarop anderen worden gezien en kunnen een solide basis vormen voor racisme en discriminatie. Een geloofssysteem kan dus worden gebruikt om racistische praktijken te rechtvaardigen en te rationaliseren vanwege de waarden die erachter schuilgaan (neem bijvoorbeeld de hoge criminaliteitscijfers onder Marokkanen in Nederland en hoe die cijfers werden gebruikt om discriminatie van deze groep te rechtvaardigen). In een geloofssysteem worden classificaties gemaakt waarbij bepaalde groepen als 'anderen' worden gezien. Deze

overtuiging kan worden gebruikt om daden van georganiseerde onderdrukking, dus ongelijkheid, te rechtvaardigen vanwege het geconstrueerde verschil tussen 'wij' en 'zij'. Ik ben benieuwd in hoeverre vrouwelijke adolescenten met een migratieachtergrond in de Slaaghwijk en het Morsdistrict een geloofssysteem gebruiken om hun dagelijkse realiteit te interpreteren. Welke waarden of ideeën bestaan er over 'Nederlanders' en 'buitenlanders'?

3.3.2 Multiculturalisme als probleem

Silverstein (2005) stelt dat een historisch gebaseerd systeem, dat ruimtelijke en culturele grenzen bevat, de mobiliteit van immigranten als een raciaal probleem vormt. De meerdere staatsburgerschappen van de immigranten zou een gevaar zijn voor een nationale instantie en leiden tot angst. Bouras (2013) sluit aan bij dit denkbeeld wanneer zij de banden onderzoekt die migranten in Nederland onderhouden met het land van herkomst. Zij geeft drie mogelijke verklaringen voor waarom gehechtheid aan het thuisland problematisch zou zijn: politieke bedreiging waarbij een vreemde staat nationale soevereiniteit zou ondermijnen, economische bedreiging waarbij verondersteld wordt dat migranten een zwakke sociaaleconomische positie in het land van verblijf innemen ('hun' armoede, wordt 'ons' probleem), en culturele bedreiging waarbij migranten de Nederlandse cultuur zouden afwijzen. Omdat het lastig is deze banden te bewijzen, wordt de problematisering van de banden makkelijker gemaakt: de beschuldiging van oriëntatie op thuisland kan zo eindeloos doorgaan. Verder stellen critici van multiculturalisme dat het hebben van meerdere loyaliteiten schadelijk is voor burgerlijke, politieke, en morele gemeenschap van een land, en ook dat het culturele verschillen kan versterken (Bloemraad et al. 2008). Stolcke (1995) vraagt zich af of er in een moderne natiestaat, of welke staat dan ook, een mogelijkheid bestaat voor echte tolerantie voor culturele diversiteit, zonder discriminatie (Stolcke 1995: 12). Ze onderzoekt op welke manier het Europese anti-immigrantensentiment wordt uitgedrukt en stelt dat het rationaliseren van restrictief immigratiebeleid het resultaat is van de oppositie tussen staatsburgers en immigranten als buitenlanders. Ze bespreekt cultureel fundamentalisme van politiek rechts als een nieuwe vorm van traditioneel racisme, en laat dit zien door de manieren te contrasteren waarop de Britse en Franse manier van politiek vijandigheid jegens immigranten legitimeren (Stolcke 1995: 2). De menselijke natuur heeft volgens haar de neiging om vreemden af te wijzen en ze stelt dat mensen liever onder hun 'eigen soort' leven dan in een multiculturele samenleving, iets wat zij 'vermomd racisme' noemt. Hoe zien de vrouwelijke adolescenten in mijn onderzoek hun multiculturalisme en hoe heeft dat invloed op hoe zij hun leven vormgeven? In hoeverre ervaren zij hun multiculturalisme als probleem?

3.3.3 Dubbel bewustzijn

In Nederland worden categorieën zoals ‘immigrant’, ‘gastarbeider’, en ‘vluchtelingen’ vaak gebruikt in debatten over migratie. Dit type taal suggereert een vergelijking tussen ‘de Nederlanders’ en ‘de immigrant’ (een ‘wij’ versus ‘zij’). Du Bois (1903) heeft het over het concept ‘double-consciousness’; hierbij gaat het over een ‘splitting of the social selves’ en een ‘two-ness’ die mensen ervaren. Dit is een intern conflict dat mensen hebben waarin ‘the self’ continu wordt beoordeeld en tegen het licht gehouden wordt van de mainstream samenleving. Du Bois (1903) ziet het leven als binnen of buiten ‘de sluier’, waarbij hij betoogt dat de zwarte man wordt geboren met een sluier, en zichzelf ziet door de ogen van anderen. Dit resulteert in een dubbel bewustzijn: de ene man is zowel Amerikaan als zwart, idealen die onverenigbaar zijn. Het gevoel ergens bij te horen is gecompliceerd. Aan de ene kant hebben de vrouwelijke adolescenten met een migratieachtergrond in mijn onderzoek een leefwereld die zij van huis uit meekrijgen, aan de andere kant kunnen zij het gevoel hebben te moeten voldoen aan de verwachtingen van de mensen buiten het gezin. De theorie van Goffman gaat in op de vertoning van iemands identiteit in een bepaalde sociale omgeving. Het hoofdargument van Goffman (1990 [1959]) is dat mensen betrokken bij sociale interacties zichzelf altijd op een bepaalde manier presenteren. De auteur maakt gebruik van een dramaturgische benadering waarbij hij de connectie tussen theateropvoeringen en de manier waarop mensen zich in het alledaagse leven presenteren aan anderen maakt. Het doel hiervan zou de acceptatie van het publiek zijn. Zo schetst Goffman (1990 [1959]: 110) dat een individu zich op een bepaalde manier kan laten zien, om zo op het publiek goed over te komen. Er is dus geen sprake van, zo stelt Goffman, iemands ‘ware zelf’; de rollen die gespeeld worden, worden de performer: ‘And to the degree that the individual maintains a show before others that he himself does not believe, he can come to experience a special kind of alienation from self and a special kind of wariness of others’ (Goffman 1990 [1959]: 155). Dit sluit aan bij bovengenoemd argument van Du Bois (1903) waarbij er ook een splitsing plaatsvindt van iemands ‘social self’; iemand ‘performed’ binnen of buiten ‘de sluier’. Goffman (1990) stelt ook dat mensen een sluier; masker, dragen in sociale interactie met andere mensen. Met Du Bois (1903) en Goffman (1990) tracht ik een kader op te stellen waarmee we kunnen analyseren hoe vrouwelijke adolescenten met een migratieachtergrond uit de Slaaghwijk en het Morsdistrict in staat zijn om hun in- of uitsluiting te onderhandelen in relatie tot hun perceptie van een ‘Nederlandse samenleving’. Categorieën van verschillen worden niet alleen extern gevormd, maar het is ook iets dat wordt geïnternaliseerd, zoals het concept van dubbel bewustzijn van Du Bois (1903) laat zien. Daarnaast laat Goffman (1990) zien hoe personen kunnen wisselen van performance in een andere omgeving. Hoe zit dat met de *performances* van vrouwelijke adolescenten die zich moeten presenteren in verschillende, misschien wel, contrasterende omgevingen?

4. Familie

In de volgende hoofdstukken belicht ik mijn etnografie. Deze is gericht op de thema's: familie, leeftijdsgenoten, en obstakels. De relatie met familie, maar ook met de leeftijdsgenoten moet nader bekeken worden; waar liggen pijnpunten? Waar schuurt het tussen de 'Twee Werelden'?, en welke grenzen worden opgezocht of misschien overschreden? In dit hoofdstuk begin ik met het belichten van de familierelaties en hoe deze in elkaar zitten, en welke verwachtingen, normen en waarden worden meegegeven. Aan de hand van mijn theoretisch kader maak ik mijn etnografie inzichtelijk door de thema's van mijn theoretisch kader in elk hoofdstuk toe te spitsen. Op deze manier geef ik met mijn etnografie antwoord op de vragen die in het theoretisch kader naar voren zijn gekomen. Familiebanden zijn vaak onvoorwaardelijk; er wordt gezegd dat je vrienden kan uitkiezen, maar dat je met familie wordt geboren. Familiebanden kunnen sterk zijn, maar er kan ook wrijving ontstaan door bepaalde verwachtingen en gewoontes. Familierelaties hebben daarnaast niet alleen betrekking op het nucleaire gezin, maar ook op de uitgebreide familie, zoals nichten, neven, ooms en tantes. Familie groeit en verandert over generaties heen; daarmee kunnen familierelaties ook betrekking hebben op transnationale banden met familie die nog in het land van herkomst verblijft.

4.1 Familie en Opvoeding

Om terug te komen op de 'onzichtbaarheid' van de vrouwelijke adolescenten in de publieke sfeer, heb ik mijn respondenten vaak gevraagd naar waar zij uithangen. Tijdens een gesprek met een flatbewoner vertelde hij mij dat hij eigenlijk geen idee heeft waar vrouwelijke adolescenten met een migratieachtergrond uithangen, terwijl hij lang niet altijd te spreken was over de overlast die de jongens die op straat hangen hem bezorgen: "Turkse en Marokkaanse jongens zie ik hier overal lopen, maar ik denk dat van papa en mama, de meisjes niet naar buiten mogen." Ik ben in mijn onderzoek ook een keer meegelopen met twee 'Nederlandse' (beide ouders zijn in Nederland geboren, en ze identificeren zichzelf als Nederlander) meiden, die wel vaak 's avonds buiten op straat te vinden waren. Op een donderdagavond ben ik met ze meegegaan om af te spreken met hun vaste drugsdealer. Samen fietsten we naar het schoolpleintje waar de overdracht plaats zou vinden, maar eerst moesten we nog langs het winkelcentrum om geld te pinnen. Terwijl we naar het pleintje fietsten, vroeg ik de meiden of zij dit vaker deden. "Eigenlijk altijd als we geld hebben" was het antwoord. In totaal moesten we een halfuur buiten in de kou wachten, omdat de dealer eerst nog andere afspraken had staan. Tijdens het wachten vroeg ik hen of ze ook meiden met een migratieachtergrond zien die veel drugs kopen, maar die zijn ze nog nooit tegengekomen. Ze vertelden me beide dat ze geen goede relatie met hun ouders hadden, en ik vroeg me daarom af in hoeverre hun ouders actief bezig waren met de

bezigheden van hun kinderen. In mijn onderzoek ben ik dit namelijk wel heel erg tegengekomen bij de ouders van de meiden met een migratieachtergrond. Zo hebben de meeste meiden met wie ik gesproken heb strenge regels als het gaat om afspreken (waarbij er vermeld moest worden met wie en waar), en moesten zij ook hun steentje bijdragen in het huishouden.

Thuis is fijn

In een gesprek met een buurtmedewerker uit Slaaghwijk vertelde hij mij dat hij vermoedt dat meiden met een migratieachtergrond vaak binnen blijven. Daar zouden ze volgens hem meehelpen aan het huishouden en pas het huis verlaten als ze gaan trouwen. Ook het sociografisch buurtprofiel over Slaaghwijk vermeld beperkte controle op jongens buitenshuis door ouders met een niet-westerse migratieachtergrond. Meisjes echter zouden wel meer in de gaten gehouden worden door ofwel ouders, ofwel broers. Dit houdt verband met de beargumenteerde beperkte bewegingsvrijheid en ongelijke verdeling van rollen en taken die de meisjes uit migratiegezinnen in de puberteit krijgen van hun ouders (Pels et al. 2009: 29). Het zorg dragen voor jongere broertjes of zusjes kwam in meerdere gesprekken naar voren: “Ik heb verantwoordelijkheid en ik ben de oudste, er wordt echt naar mij opgekeken door vier andere kleine.. Ja mijn ouders zijn natuurlijk ook verantwoordelijk want ik kan natuurlijk niet altijd aandacht geven aan anderen en ik ben ook bezig met mijn schoolwerk enzo. Mijn ouders zijn gewoon mijn ouders, zij voeden ons op, zij zijn ook verantwoordelijk, maar ik help soms. Laten we zeggen dat ik ook gewoon een beetje een ouder begin te worden.” Toen ik in een interview vroeg naar ideeën over zelfstandig wonen, werd het vermoeden van de buurtmedewerker bevestigd: “Hoe het werkt bij ons is dat ik uit huis ga als ik ga trouwen. Dat is normaal voor meisje zijnde, waarom zou ik uit huis gaan? Het is fijn hier, ik kan vanaf hier mijn studie volgen, misschien kan ik het wel aan om op mezelf te wonen, maar dan krijg ik nog meer verantwoordelijkheid dan hier, want hier kan mijn moeder het [meehelpen in het huishouden] ook nog een beetje doen weetjewel. Ik vind het hier leuk, hier zijn mijn broertjes en zusjes en ja ik wil ook dicht bij hen blijven, hier word je met ze wakker en dat heb je niet als je ergens anders naartoe gaat. Nu het nog kan, en als mijn ouders het willen, ja natuurlijk blijf ik dan thuis.”

4.2 Familie en Religie

Op een woensdagmiddag zette ik al mijn spullen klaar op mijn bureau in mijn kamer. Ik opende het tabblad waarin ik mijn vragen en topiclijst had openstaan, ik checkte of mijn voice recorder het deed, en voor de zekerheid opende ik het WhatsApp gesprek met het meisje waar ik over enkele minuten een telefonisch interview mee had gepland. Ik had er zin in omdat ik dit meisje eerder deze week in het echt had gesproken bij een jongerengroep in de Slaaghwijk. Ze kwam enthousiast en vrolijk op mij

over en vond het geen probleem om later die week met mij te bellen over mijn onderzoek. Nadat de telefoon een paar keer overging, werd er met een slaperige stem opgenomen: “..Hallo?”. Ik reageerde gelijk met: “Hallo! Je spreekt met Anande, we hadden afgesproken om vandaag te bellen, komt dat nog uit?”. Het begon haar weer te dagen wie ik was, en voor ik het wist waren we gezellig aan het praten. Toch wilde ik nog even terugkomen op de manier waarop ze telefoon opnam, want ze klonk erg moe en verward: “Gaat het wel goed met je? Je klinkt een beetje moe!”, “Ja”, antwoorde ze, “Ik ben net wakker van een dutje, gisteravond ben ik bijna heel de nacht opgebleven.” Het is namelijk Ramadan, en ze legde me uit hoe zij van zonsopgang tot zonsondergang aan het vasten is. Als de zon onder is, mag ze weer eten. “Dat lijkt me best lastig”, antwoorde ik, waarop ze me vertelde: “Ik ben het wel gewend, ik doe dit al sinds ik 8 jaar ben of jonger zelfs. Vorig jaar had ik veel meer moeite, omdat ik toen nog school erbij had, nu gaat het wat makkelijker”.

Leeftijdsverschil

Tijdens mijn veldwerk viel het mij op dat vooral de jongere (rond de 12-13 jaar) meiden met wie ik heb gesproken hun geloof als ‘gewoon’ beschouwden, en dat de wat oudere meiden (rond de 15-16 jaar) het minder als vanzelfsprekend zagen. Tijdens wandelingetjes door de wijk met wat jongere meiden probeerde ik het gesprek ook vaak te leiden naar geloof. De jongere participanten hadden een vanzelfsprekende identificatie als het om het geloof ging. Veel verwachtingen en normen en waarden die vanuit huis uit worden meegegeven over het geloof, werden ‘zomaar’ overgenomen. Zo antwoordde een meisje mij: “Ja ik geloof gewoon omdat m’n ouders er ook in geloven. En ja, dat hoort eigenlijk ook bij mijn cultuur.” Ik heb ook een wat ouder meisje gesproken die er op een gegeven moment zelf voor heeft gekozen geen hoofddoek meer te dragen en niet meer te bidden. Toen ze haar ouders vertelde dat ze dit niet meer wilde, en dat ze ervoor heeft gekozen niet te geloven, was dat moeilijk voor haar ouders om te horen. Ze vertelde me dat het met de tijd steeds makkelijker wordt voor haar ouders om dit te accepteren, maar dat ze er nog bijna dagelijks gesprekken over voert, en heel goed doorheeft dat ze haar ouders hier verdriet mee doet. Haar ouders zeggen dat bidden 5 keer per dag praten met God is. Maar zij snapt dat niet, “Hoe praat je met God? Het zijn geen conversaties, je zegt gewoon een paar dingen op.” Ze wil zeker weten dat God er is, daar is ‘Je praat met Hem als je bidt’ niet genoeg voor. “Toen mijn ouders dit voor het eerst hoorden werden ze boos, nu is dat wel minder.” Haar ouders willen alsnog dat ze later met een moslim trouwt, maar van haar vrienden op school heeft ze gehoord dat het niet in de Koran staat dat je persé met een andere moslim moet trouwen. Dit sluit aan bij Brubaker’s (2012) argument over dat in een context vol concurrerende discursieve articulaties en ‘objectificaties’ van de islam, er weinig ruimte is voor een niet-reflectieve, als vanzelfsprekend aangenomen identificatie als moslim. Dit was echter wel het enige geval wat ik in

mijn onderzoek heb meegemaakt van een meisje die tegen haar eigen ouders en opvoeding in ging. Andere oudere meiden met wie ik gesprekken voerde over het geloof, vertelden me dat ze nu een leeftijd hebben bereikt om er zelf voor te kiezen, en dat ook gedaan hebben. Een meisje van 17 vertelde mij: “Ja ik sta er [islam] zelf achter, omdat ik hele mooie dingen zie van het geloof... bijvoorbeeld dat je bidt en het je kracht geeft, ja het geeft je hoop. Stel je bidt om iemand beter te laten worden, en als God dan heeft geluisterd en dat diegene dan beter wordt, ja dat vind ik dan echt heel mooi en daar word ik zo blij van.” Dit suggereert dat moslimidentiteit een meer persoonlijke betekenis heeft voor oudere dan voor jongere adolescenten (Verkuyten & Stevens 2012), wat ik ook in mijn eigen onderzoek zo ben tegengekomen.

Regels met betrekking tot geloof

Ik ben zelf ook gelovig en kan mij daarom goed vinden in de manier waarop bijvoorbeeld bovenstaande quote van mijn respondent vertelt hoe het geloof hoop kan bieden. Toch merk ik zelf ook dat het makkelijker is om in een omgeving die hetzelfde gelooft, je geloof te uiten (aangezien gelijkgestemden je kunnen ondersteunen). Ik was daarom benieuwd welke regels de vrouwelijke adolescenten vanuit huis meekrijgen als het gaat om het geloof; iets waar zij verschil kunnen bemerken bij hun autochtone leeftijdsgenoten. De regel dat het verboden is varkensvlees te eten, kwam veel in gesprekken naar boven: “Dat is eigenlijk de enige regel waar ik heel erg op let.. er zijn wel nog meer regels, maar ik weet ze niet. In de Koran staat dat je het niet mag eten dus dan moet je het ook gewoon niet doen als je erin gelooft zegmaar, waarom weet ik niet”. Een ander meisje vertelde me dat ze van haar ouders niet naar feestjes mag waar alcohol wordt gedronken. Toen ik haar vroeg wat ze daarvan vond, antwoordde ze me: “Ik vind dat niet lastig, want ik kan het vergelijken met mijn ogen; met mijn ene oog zie ik nog maar voor 10%, dat is al van jongs af aan zo, dus ik weet ook niet hoe het anders zou zijn. Ik weet niet beter als hoe ik nu zie! Ik heb ook nog nooit een slok alcohol genomen, dus hierbij weet ik ook niet beter.” Naast regels over eten en drinken, krijgen sommige meiden ook bepaalde kledingvoorschriften mee vanuit huis. Zo mag één meisje geen korte mouwen en geen broeken met gaten dragen. Toen ik haar vroeg wat zij daarvan vond, antwoordde ze me dat dit bij de cultuur van haar ouders hoort: “Dat hoort bij hun cultuur, want daar zijn er bijvoorbeeld mannen die je dan raar aankijken. Daar is de hoofddoek ook voor; zodat je nek en haar bedekt zijn. Mijn vader vertelt het zo: ‘Je hebt een diamant en een tomaat, een tomaat kan iedereen aanraken, maar een diamant niet.’ Een tomaat kan je heel goedkoop kopen en gebruiken, een diamant niet.” Hierbij ziet haar vader zijn dochter als een diamant, als een persoon waar voorzichtig en met respect mee om dient te gaan. Ze is het hier opzich wel mee eens, maar ze vindt het toch meer iets voor ‘hun’ cultuur, en niet iets wat op haar van toepassing is hier in Nederland.

Als het gaat om het dragen van een hoofddoek krijgen de vrouwelijke adolescenten ook bepaalde verwachtingen mee van hun ouders. De meiden vertelden mij dat ze later zelf mogen bepalen óf en wanneer ze een hoofddoek gaan dragen. Daar hebben er veel van ook al een gesprek met hun ouders over gevoerd, waarbij ze zich vooral gestimuleerd voelen, niet gedwongen. Ook als het gaat om vriendjes zijn er vanuit huis uit bepaalde verwachtingen. Veel van de meiden mogen van hun ouders niet afspreken met jongens, en veel ouders willen graag dat hun dochters later een vriend krijgen die ook moslim is. Een meisje vertelde mij dat ze nu nog geen vriend heeft, maar dat haar ouders haar daar ook nog een beetje jong voor vinden. Eerst is het belangrijk dat ze focust op school, een relatie zou volgens haar ouders dan alleen maar voor problemen zorgen.

4.3 Familie en het zich thuis voelen in Nederland

De 'wereld van thuis' heeft invloed op de manier waarop vrouwelijke adolescenten zich thuis voelen in de Nederlandse samenleving. Door een onderscheid te maken tussen manier van erbij horen en manier van zijn, stellen Levitt & Schiller (2004) een visie op sociaal lidmaatschap en de samenleving voor. De auteurs stellen dat een transnationale manier van 'zijn' aangeduid kan worden door personen die zich bezighouden met sociale relaties en praktijken die grensoverschrijdend zijn. Als deze personen dit expliciet erkennen en de transnationale elementen benadrukken van wie ze zijn, dan geven ze ook uitdrukking aan een transnationale manier van 'erbij horen' (Levitt & Schiller 2004: 1011). Deze twee hoeven dus niet hand in hand te gaan. Tijdens mijn veldwerk ben ik deze transnationale manier van 'erbij horen' vaak tegengekomen. Zo ook tijdens een wandeling door de wijk met een meisje die zichzelf niet als 'Nederlander' identificeert. Toen ik haar vroeg waarom zij dit zo voelt, vertelde ze me dat dit komt omdat zij 'anders' eet, en thuis ook een andere taal spreekt dan 'Nederlanders'. Ondanks dat zij weinig sociale relaties met familie uit het land van herkomst heeft, identificeert zij zich wel met deze groep. Ze is betrokken bij transnationale manieren van 'erbij horen'; ze eet en praat anders (acties die identiteit bepalen van een bepaalde groep, actie wordt gecombineerd met identiteitsbesef), maar niet met transnationale manieren van 'zijn'; oftewel feitelijke sociale relaties en praktijken. Ook tijdens een ander gesprek gaf een participant aan geen contact te onderhouden met de rest van haar familie die in het land van herkomst leeft. De transnationale manier van 'zijn' is bij haar afwezig. Wel spreekt ze de taal, maar in dit geval identificeert zij zich, ondanks dit aspect van een transnationale manier van 'erbij horen', totaal niet met deze groep uit het land van herkomst: "Ik voel me niet Irakees, ...ik hoor daar gewoon niet bij". Het is een land waar zij alleen door verhalen van haar ouders bekend mee is. De transnationale manier van 'erbij horen' zet zij van zich af door zich te distantiëren van de cultuur van haar ouders en zich de 'Nederlandse' cultuur eigen te maken. Met haar ouders spreekt ze Arabisch

en heeft ze het soms nog over hun tijd in Irak. Zij snapt niet hoe haar ouders zo rustig kunnen vertellen over die tijd, omdat ze veel hebben meegemaakt. Haar vader heeft last van PTSS en slikt daar pillen voor. De wereld die zij uit de herinneringen van haar ouders meekrijgt, botst enorm met de wereld die zij hier in Nederland om haar heen ziet. Ook de strenge opvoeding en het geloof waar zij veel minder mee bezig is dan haar ouders dat van haar verlangen, zorgen ervoor dat zij zich afzet tegen de 'wereld' die zij vanuit huis meekrijgt. Dit is de enige keer geweest dat ik tijdens mijn veldwerk met een vrouwelijke adolescent met een migratieachtergrond heb gesproken die zich helemaal 'Nederlander' voelt.

Bij de vrouwelijke adolescenten thuis is de taal die gesproken wordt vaak een mix van verschillende talen door elkaar heen. "Daar [in 'Nederlandse' gezinnen] praat iedereen Nederlands, bij mij is het een soort mengelmoes, soms wel drie talen door elkaar in één zin". Vaak werd er minstens één keer per jaar teruggekeerd naar familie in het land van herkomst (maar door COVID-19 was dat afgelopen jaar niet mogelijk). Omdat veel familie vaak nog in het land van herkomst woont, en daar vaak nog wordt langsgedaan op vakantie, vinden sommige meiden het ook belangrijk om niet alleen Nederlands te spreken: "...er is gewoon geen andere manier om dan te kunnen communiceren met mijn familie in Marokko". Het spreken van een andere taal is voor sommige meiden dus ook een manier om contact te onderhouden met familie. Dit onderhouden van sociale contacten, een manier van 'zijn'; bezighouden met grensoverschrijdende sociale relaties en praktijken, in combinatie met een manier van 'erbij horen'; zoals het (later willen) dragen van een hoofddoek, ben ik het meest tegengekomen bij mijn participanten. Het is daarom dat zij zich niet 100% deel voelen van de 'Nederlandse' samenleving, zij voelen zich immers niet 100% 'Nederlander' door de gewoonten en tradities die zij vanuit huis meekrijgen (die maken dat zij verschillen van de rest van de samenleving). Opvoeding heeft dus ook invloed op het gevoel ergens te behoren.

4.4 Familie en Participatie

Naast het zich thuis voelen in de Nederlandse samenleving, heb ik ook gemerkt dat familie een rol speelt in het wel of niet actief meedoen in de Nederlandse samenleving. Kay (2006) onderzoekt hoe bepaalde verwachtingen vanuit de familie reacties van vrouwelijke deelnemers aan een speciaal sport- en onderwijsprogramma beïnvloedt. Uit het onderzoek blijkt dat bij zowel betrokkenheid in het sportprogramma, als op de levens van de jonge vrouwen, ouders zeer grote invloed uitoefenen. Ook bestaat een tweestrijd van de vrouwen tussen familie identiteit aan de ene kant, en westerse ervaringen aan de andere kant. Op breder niveau suggereren de resultaten van dit onderzoek dat gezinscontext relevant is voor analyses van sportgedrag (Kay 2006: 371). Ondanks dat door de corona

situatie ik helaas niet heb deel kunnen nemen aan sportactiviteiten, heb ik wel meegekregen dat vrouwelijke adolescenten tot op zekere hoogte afhankelijk zijn van de goedkeuring van hun ouders aan het participeren. Zo vertelde een medewerker van SOL mij dat ouders een grote invloed uitoefenen als het gaat om sociale contacten. Er wordt volgens haar thuis gezegd met wie wel en met wie niet afgesproken mag worden. Ook vertelde ze dat sommige ouders liever niet willen dat hun dochter sport, maar in plaats daarvan aan huiswerk gaat. Tijdens een gesprek met een persoon die in de Slaaghwijk een groepje jongeren leidt, werd mij duidelijk hoe beschermend sommige ouders over hun dochters konden zijn: Sommige meiden werden tot voor kort nog door hun ouders naar de locatie waar het clubje werd gegeven gebracht, zelfs al was het maar twee minuten lopen. Ik heb gemerkt dat dit in de meeste gevallen voor de jongens uit hetzelfde gezin niet het geval was, en dat die minder beschermd werden door de ouders.

Jongens vs. Meisjes

Dit brengt mij bij het grootste verschil wat ik ben tegengekomen toen ik mijn participanten vroeg naar de verschillen tussen jongens en meisjes: jongens mogen meer. Dat uit zich in het bijzonder in het later buiten mogen blijven. “Bij mijn ouders mogen jongens veel meer, dat zit in mijn cultuur. Soms zitten er hier [in de wijk] veel jongens buiten ’s avonds, dus dan wil mijn moeder mij beschermen. Maar sommige andere Nederlandse meisjes mogen wel later naar buiten, dan denk ik ja dat wil ik ook, maar dat kan dan niet”. Het volgende verhaal over een vriendschap tussen een meisje met een migratieachtergrond en een ‘Nederlands’ meisje illustreert dit: De ‘Nederlandse’ vriendin wilde ’s avonds afspreken om samen te chillen in de stad. Maar van de ouders van het meisje met een migratieachtergrond mag dat niet; ’s avonds op straat is voor haar ‘gevaarlijk’, ook al weet ze zelf ook niet waarom haar ouders dat vinden. Haar ‘Nederlandse’ vriendin begreep daar niks van en bleef maar aandringen: ‘Kom gewoon, doe niet zo moeilijk, ik laat ook niet altijd aan mijn ouders weten waar ik ben’. Maar haar vriendin ging daar niet in mee, voor haar is het anders en in dat opzicht bemerkt zij een groot verschil tussen haar opvoeding en die van haar vriendin. Andere participanten vertelden mij dat ze de ongelijke behandeling tussen jongens en meisjes aan de ene kant oneerlijk vinden, maar dat ze het aan de andere kant ook begrijpen: “Jongens worden minder snel aangevallen, meisjes zijn gewoon kwetsbaarder”.

4.5 Conclusie

In dit hoofdstuk heb ik de gezinssamenstellingen geprobeerd te schetsen, en hierbij benoemd hoe de vrouwelijke adolescenten naar hun (religieuze) opvoeding kijken, welke regels, normen, waarden en verwachtingen daarbij horen, en hoe dat invloed kan hebben op de mate waarin zij zich thuisvoelen

en actief meedoen in de Nederlandse samenleving. Familieachtergrond speelt een rol in de vorming van persoonlijke attitudes en de manier waarop vrouwelijke adolescenten in het leven staan. Religie geldt voor een deel als leidraad of houvast in de opvoeding. Bijna alle vrouwelijke adolescenten met wie ik gesproken heb gaan mee in de religieuze opvoeding van hun ouders. Wat hierbij opvalt is dat de jongere meiden hier geen vragen bij stellen, en dat de oudere meiden reflectiever zijn. De Koning (2008) stelt dat allochtone ouders niet altijd antwoord kunnen geven op de 'waarom' vragen van hun kinderen, 'mede gezien de 'verarming' van religieuze kennis door de migratie naar een omgeving waarin de religie niet is ingebed' (De Koning, 2008 in: Pels et al. 2009). Dit is lastig in een samenleving die maakt dat eisen en verwachtingen over religieuze traditie meer bevraagd worden. Aan de andere kant stellen De Koning (2008) en Pels et al. (2008) dat het familiecollectivisme maakt dat jongeren respect hebben tegenover hun ouders wat ook in het vermijden van conflicten kan resulteren. Omdat er ook vaak grote families in het spel zijn waar meestal nog veel contact mee wordt onderhouden (of in de wijk zelf, of transnationaal; op bezoek op vakantie of online contact), zijn er grotere gevolgen aan verbonden om de ene wereld af te slaan, omdat de meiden met deze keuze definitief ingaan op datgene wat ze eigenlijk altijd hebben gekend. In mijn onderzoek ben ik slechts één iemand tegengekomen die tegen haar ouders is ingegaan toen zij ervoor koos niet meer te geloven. De andere, oudere meiden gingen mee in de religie die zij van hun ouders hebben meegekregen en de regels (zoals het niet eten van varkensvlees, niet drinken van alcohol, en het dragen van een hoofddoek op latere leeftijd) die daarbij horen. De wereld die de vrouwelijke adolescenten meekrijgen vanuit hun etniciteit/religie heeft invloed op de manier waarop zij in het leven staan en hun wereldbeeld vormen, en daarmee alles te maken met hun sociale wereld. Dit sluit aan bij Asad's (2002) argument over de religieuze wereld die invloed uitoefent op het alledaagse, de sociale wereld. Dit uit zich in het eten van bepaald voedsel of alcohol, maar ook in het niet-eten (ramadan), in het bezoeken van religieuze instituties, het bidden voor vrienden, en een bepaald toekomstbeeld (hiernamaals). Naast religie, heb ik ook gekeken naar de sociale en culturele aspecten van familie en opvoeding, en de invloed daarvan op de levens van de jonge meiden. De verschillen tussen jongens en meisjes kwam hierbij het duidelijkst naar boven, wat deels antwoord geeft op de onzichtbaarheid van de meisjes op straat ten opzichte van hun mannelijke leeftijdsgenoten, omdat, zoals de vrouwelijke adolescenten hadden aangegeven, zij veel minder op straat mogen zijn ten opzichte van hun mannelijke leeftijdsgenoten. Ook heeft etniciteit en opvoeding invloed op het zich thuis voelen in de Nederlandse samenleving, waarbij verschillen zoals eten, de taal die gesproken wordt en het onderhouden van grensoverschrijdende sociale contacten het identificeren als 'Nederlander' moeilijk maken.

5. Peer-invloeden

In het vorige hoofdstuk ben ik ingegaan op socialisatie vanuit huis, maar ook de socialisatie met de cultuur van de ontvangende samenleving moet bekeken worden. Daarom belicht ik in dit hoofdstuk de ‘wereld van de buitenomgeving’, ofwel de (contrasterende of wellicht vergelijkbare) wereld die adolescenten met een migratieachtergrond van hun leeftijdsgenoten kunnen meekrijgen. Arriverende als gastarbeider of via gezinsmigratie, bevonden de eerste generatie Marokkaanse en Turkse immigranten zich in Nederland in een achterstandspositie op de arbeidsmarkt, maar ook qua taalvaardigheid en woningbuurten (vaak gevestigd in buurten met hoge co-etnische concentraties (Musterd: 2005)). Door eigen moskeeën en verenigingen in de buurt op te richten, bood religieuze betrokkenheid de immigranten sociale contacten en een gevoel van verbondenheid in de gastmaatschappij (Vertovec en Rogers 1998). Aan de andere kant beperkte dit contact met ‘autochtonen’, en betrokkenheid in instellingen en banen, en normen en waarden van de gastmaatschappij. De tweede generatie immigranten hebben een totaal ander begin in het gastland. Ze worden tegelijkertijd gesocialiseerd met de cultuur van de ontvangende samenleving en de cultuur van hun ouders. Overtuigingen en religieuze waarden van huis uit worden overgedragen, maar ook neemt de tweede generatie van jongs af aan deel aan seculiere, reguliere sociale omgevingen (Beek & Fleischmann 2020: 3658). Een groot verschil dus met de meer achtergestelde sociaaleconomische en cultureel geïsoleerde positie van de eerste generatie. Met andere woorden: ‘de cultureel, taalkundig en economisch geïsoleerde en kwetsbare positie die veel van hun ouders ervoeren, geldt niet (in dezelfde mate) voor de tweede generatie’ (Beek & Fleischmann 2020: 3658). In de komende paragrafen belicht ik de relaties met leeftijdsgenoten en hoe deze een andere wereld kunnen laten zien.

5.1 Activiteiten

Terugkomend op de afwezigheid van meiden op straat blijkt uit mijn bevindingen dat vrouwelijke adolescenten, ondanks het grote verschil tussen hun mannelijke leeftijdsgenoten, wel degelijk buiten afspreken, maar dan niet in de wijk zelf. Samen met vriendinnen gaan zij liever naar de stad om te shoppen of te chillen. Daar is bijvoorbeeld de McDonald’s en zijn er leuke winkels. Het vermoeden dat dit een doelbewuste strategie kan zijn om zich aan sociale controle te onttrekken, kwam bij mij op, maar is niet uit mijn onderzoek gebleken. Het ging de vrouwelijke adolescenten vooral om leuke hangplekken. In de wijk zelf zijn die er volgens hen niet, en er is dan toch minder te doen. “Er valt [in de wijk] eigenlijk niet veel te doen, maar we gaan meestal dan eten halen ofzo en gaan dan [buiten de wijk] ergens zitten”. Vooral de jongere meiden (rond de 12-13 jaar) zijn veel buiten en voetballen (in

de wijk) met vriendinnen. Een wat jonger meisje vertelde mij tijdens een interview dat de wat oudere meiden minder met activiteiten in wijk meedoen: “Die gaan eerder afspreken met hun vriendinnen in de stad denk ik, want ik zie ze niet vaak buiten. Hier spelen ook heel veel kleine kinderen buiten, dus daar willen ze waarschijnlijk niet mee zitten. De oudere jongens komen wel naar de activiteiten buiten, die vinden het denk ik wel leuk om te voetballen.” Toen ik een paar jongere meiden tijdens een wandeling vroeg waar de wat oudere meiden (rond de 15-16) zouden uithangen, antwoordden ze mij dat die waarschijnlijk thuiszitten en meer bezig zijn met dingen als make-up. Toen ik ze vroeg of zij dat later ook zouden doen zeiden ze volmondig ja. Maar voor nu vinden ze voetballen nog leuk. Een medewerker van jongerenwerkorganisatie SOL vertelde mij dat vooral de basisschoolgroep (6, 7, 8) erg enthousiast en actief meedoet aan activiteiten. Meiden van middelbare schoolleeftijd vindt ze wat onvoorspelbaarder: “Je weet nooit of ze gaan komen of niet, dan zeggen ze een dag van tevoren nog af”, iets wat ik ook herkende in het contact zoeken met de doelgroep tijdens mijn veldwerk.

Jongerengroepje

Met mijn kladblok en wat pennen mee, liep ik mijn flat uit op weg naar het buurthuis in de Slaaghwijk. Ik had hier om 19:00 afgesproken met een studente waarmee ik twee weken daarvoor samen had gegeten. Zij vertelde me tijdens het eten die avond dat ze in de buurt contact heeft met een groepje jongeren, en dat ze elke zondagavond samenkomen om het te hebben over elkaars leven, maar ook om te kijken hoe ze samen de buurt verder kunnen helpen. Zelf is zij Bahai, dat is een religie die de onderliggende eenheid van de grote wereldgodsdiensten benadrukt. Belangrijke thema's van Bahai zijn eenheid, gerechtigheid en dienstbaarheid. Om iets bij te dragen aan de gemeenschap is zij twee jaar geleden gestart (haar vader heeft op straat rondgevraagd naar wie er geïnteresseerd zou zijn en via-via is er zo een groep ontstaan) met het oprichten van een groepje jongeren. Ik werd gelijk enthousiast toen ik dit hoorde, omdat er ook een paar meiden die onder mijn onderzoeksgroep vielen deel uitmaken van dit groepje. Daarnaast vond ik het bijzonder om te horen dat er vanuit een persoon zelf, in dit geval dus de studente waar ik mee was gaan eten, het initiatief is gekomen om zo'n groepje op te starten. Ik moest erg denken aan de bijbelclub waar ik vroeger op heb gezeten toen ze mij erover vertelde, en was daarom extra benieuwd naar hoe dit groepje in elkaar zat; omdat er niet vanuit één geloof les werd gegeven. Het doel van dit groepje is juist om de wijk dichterbij elkaar te brengen (veel van het lesmateriaal is geïnspireerd vanuit Bahai, maar er is ruimte voor het bespreken van alle religies). Omdat ik de tijd wat optimistisch had ingeschat, rende ik het laatste stukje naar het buurthuis, om stipt 19:00 bij de ingang te staan (ik wilde absoluut niet te laat komen en zo mijn eerste indruk achterlaten). Toen ik bij de ingang aankwam, werd de deur door de studente opengedaan. Ze stond met een grote tas met daarin lesboeken en snacks, en een gitaar bij de ingang te wachten. Ze begroette

me enthousiast en stelde me voor aan haar broertje die naast haar stond, en tevens deel uitmaakt van het groepje. Met z'n drieën liepen we verder naar binnen naar de kamer die zij altijd innemen, maar eerst schreef ze bij binnenkomst onze namen op, op het formulier wat daar naast een desinfectie pompje op een tafeltje klaarlag. Het buurthuis was verder helemaal leeg. Ik vroeg me af waar de andere jongeren bleven, maar ze vertelde me dat ze soms op het laatste moment pas lieten weten of ze kwamen, en dat het elke keer weer een verassing is wie er komt (iets wat ik, nogmaals, herkende in mijn eigen veldwerk). We zetten de tafels en stoelen vast klaar om op gepaste corona afstand in een kring te kunnen zitten. Na ongeveer een kwartiertje kwam nog een ander meisje en waren we voor de avond 'compleet'. Om mij wat meer context te geven over de jeugdgroep werd er een verklaring bij gepakt die een paar jaar geleden, bij het oprichten van het groepje, is gemaakt. Deze begon met de tekst: "Wij zijn een groep jeugd uit de Merenwijk in Leiden die onder andere probeert eenheid te creëren door middel van dienstbaarheidsprojecten uit te voeren". De tijd ging snel en voordat ik het wist, moesten we ons klaar maken om te vertrekken. De avondklok was om 21:00, dus we konden de tijd niet uitrekken. Ik ben hierna nog een aantal keren op bezoek geweest bij dit groepje, waarbij elke avond weer andere jongeren aanwezig waren. Ik vond het mooi om te zien hoe hier de ruimte werd gecreëerd voor jongeren om het gezellig met elkaar te hebben, maar ook om open en eerlijk gesprekken aan te gaan. De jongeren kunnen elkaar vinden in geloof, maar ook in herkenningpunten over bijvoorbeeld een strenge of andere opvoeding, zoals de studente mij vertelde: "Daar [opvoeding] kunnen ze elkaar goed in vinden, net zoals met zeggen van ja ik ben wel heel trots op wie ik ben, maar ik weet nog niet zo goed wie ik ben en welke onderdelen ik wil overnemen van welke cultuur. Daarin ligt iets heel verbindends."

5.2 Het ontstaan van vriendschappen

Ik heb in mijn onderzoek ook aandacht besteed aan de waarde van vriendschappen, en hoe deze ontstaan. De meeste meiden met wie ik gesproken heb, hebben een vast groepje vriendinnen uit de buurt, waarin ook vaak veel familie van elkaar zit. Toch heb ik ook ondervonden hoe snel vriendschappen zich op straat kunnen vormen en gebaseerd kunnen zijn op toevallige gebeurtenissen. Zo kenden twee meiden die bij mij op bezoek kwamen voor een interview elkaar pas net twee weken. Ze waren op een dag toevallig allebei op dezelfde 'chill plek', toen de groepen met wie ze waren in contact kwamen: "Ik dacht echt van houd gewoon je bek dicht man.. maar hij bleef doorschreeuwen naar die jongeren die langsliepen, en toen was ik echt van 'Neeee...'. Toen schaamde ik me echt dood, maar toen gingen we praten en hadden we een soort van een connectie, soort van, en toen hebben we elkaars snap [Snapchat] gedeeld en ja.. sindsdien". Sindsdien zien de twee meiden elkaar bijna elke dag en lijken ze haast onafscheidelijk. Dit vond ik bijzonder om te horen, omdat het voor mij leek, toen

ze bij mij op bezoek kwamen samen, alsof ze elkaar al jaren kenden. Twee maanden later, tijdens het schrijven van mijn scriptie, hoorde ik van het ene meisje dat ze geen contact meer hebben. Dit soort verhalen leken vaker voor te komen, want ook een medewerker van SOL vertelde me dat ze soms vreemde vriendschappen ziet, zoals meiden die van de één op de andere dag opeens hele goede vriendinnen zijn, om elkaar vervolgens keihard af te stoten. Zo zag ze dat ook bij meiden bij het voetbal (dat werd georganiseerd voor meiden uit de buurt voor COVID-19). Daar waren twee meiden eerst heel goed bevriend, maar toen had de één iets gezegd over de moeder van de ander en toen was het meteen helemaal klaar: “Dan was het ‘Nee ik hoeft echt niet te komen als die ander daar ook is’, maar na een maand was het dan ook weer goed”. Ondanks deze wisselvalligheid kunnen onderlinge vriendschappen tussen de meiden wel waardevol zijn. Hoewel er veel met nichtjes of andere familie wordt afgesproken, viel het mij op dat meiden vaak omgingen met leeftijdsgenootjes waarvan allebei de ouders ook niet in Nederland waren geboren. Eén respondent vertelde mij dat zij het fijn vindt om andere vriendinnen te hebben die ook geloven, “Want die begrijpen ook hoe dingen zitten.. en het gaat gewoon makkelijker”. Toen ik meiden tijdens wandelingen vroeg of zij ook met vriendinnen van school afspraken, vertelden ze me dat ze liever met andere ‘buitenlanders’ spelen, want die ‘begrijpen ze meer’. Echt afspreken en buitenspelen doet ze eigenlijk vooral met de meiden uit de buurt; schoolvriendinnen zijn voor op school. Een andere reden voor het omgaan met leeftijdsgenootjes waarvan de ouders elders zijn geboren, kan dus ook zijn dat ze elkaar beter begrijpen, zoals op geloofsgebied.

Geen Marokkaan, geen Nederlander

Naast religie kunnen ook andere gemeenschappelijke delers, zoals het niet hebben van een ‘Nederlandse opvoeding’ een oorzaak zijn van het beter begrijpen van elkaar. Zo hebben veel van mijn respondenten aangegeven dat als zij bij hun ‘Nederlandse’ vriendinnen afspreken, zij veel verschillen bemerken zoals het eten, verschillen tussen regels voor jongens en meisjes, en het communiceren in slechts één taal. “Ja het is best wel grappig, want als ik in Marokko ben dan voel ik me een Nederlander, maar als ik hier ben, voel ik me Marokkaan. In Marokko voel ik me dan weer geen Marokkaan, omdat het heel anders is daar alles. En hier pas ik er soms ook niet goed bij. Als ik bijvoorbeeld naar een Nederlandse vriendin ga, gaat alles heel anders. Dan voel je je net niet helemaal Nederlands zegmaar.” Voor adolescenten maken peers een wezenlijk onderdeel uit van hun leefwereld. Hierbij is de vraag in hoeverre de adolescenten zich op hun ouders en de daarbij horende verwachtingen, of op hun leeftijdsgenoten met de daarbij horende verwachtingen richten. Uit het onderzoek van Pels et al. (2009) blijkt dat vrienden van jongeren een belangrijke bron van steun en oriëntatiebron vormen. Ook

uit mijn onderzoek blijkt dat de meiden het fijn vinden om dezelfde achtergrond of cultuur te delen, en elkaar daarin herkennen.

5.3 Peer-invloeden en het zich thuis voelen

Ik heb in mijn onderzoek vaak gevraagd aan mijn participanten of zij zich 'Nederlands' voelen, omdat zij vanuit huis misschien andere regels meekrijgen dan hun 'Nederlandse' vrienden of leeftijdsgenoten. Eén meisje vertelde mij dat ze zich meer Marokkaans voelt dan Nederlands, want ze identificeert zichzelf als 'Marokkaans'. Echt 'Nederlandse' mensen zijn er volgens haar niet heel veel in de wijk dus daarom gaat ze ook veel met 'buitenlanders' om. Daarom ziet ze zichzelf niet echt als een Nederlander: "Aan de ene kant wel en aan de andere kant niet. Het ligt er ook een beetje aan met wie ik omga". Een ander meisje vertelde me dat ze zichzelf ook niet als 'Nederlander' beschouwd: "Nee ik denk van niet. Ik weet niet waarom.. ik heb ook niet echt veel 'Nederlandse' vriendinnen". Weer een ander meisje vertelde me dat ze het moeilijk vindt om te bedenken, maar dat ze van vriendinnen soms wel opmerkingen te horen krijgt die te maken hebben met 'Nederlander zijn': "Sommige mensen zeggen wel tegen mij 'Ja je begint echt op een Nederlander te lijken'. Dat zei een vriendin tegen mij omdat.. ja zij vond dat ik, ja want zij vindt Nederlanders meer bot, en ik reageerde minder enthousiast en geïnteresseerd op WhatsApp." Ik vroeg één van mijn respondenten of zij ook vrienden heeft waarvan de ouders allebei in Nederland zijn geboren. "Ja tuurlijk, bijna alleen maar", waarop ik vroeg: "Ook in de Slaaghwijk?", "Nee dat niet".

Wijk vs. School

In de wijk vinden adolescenten herkenning in opvoeding, religie of gewoonten. De scholen echter, kunnen een andere samenstelling dan die van de wijk weerspiegelen. In mijn onderzoek ben ik deze gevoelde uitsluiting op school ook tegengekomen. Zo vertelde een meisje mij dat zij op school erg veel is gepest: "Door uiterlijk en doordat ik een hoofddoek droeg, dat soort dingen. Ze trokken aan m'n hoofddoek, ze schopten me, ze noemden me dingen en lieten me 'per ongeluk' struikelen, bedreigden me zelfs". Ook nu wordt ze soms nog door eersteklassers nageroepen met zinnen als: "Hé waar is je hoofddoek, moslim?". Een ander meisje vertelde mij het volgende verhaal waarin zij het verschil tussen haar en haar klasgenoten opmerkte: "Toen ik met een groepje in mijn klas ging werken, hadden ze het op een gegeven moment over drank. Ze zeiden allemaal namen die ik niet kende, ik wist echt niet wat Whisky was, ik had geen idee, nu nog steeds niet. Het is waarschijnlijk een soort drank die de meeste mensen lekker vinden, maar ik heb geen idee. Ik vroeg toen de hele tijd wat het was, maar dat vonden ze niet erg ofzo. Dat was wel een verschil, maar ze keken mij daarom niet raar aan". In mijn onderzoek is niet persé naar voren gekomen dat de vrouwelijke adolescenten gevoelig zijn voor wat hun

autochtone leeftijdsgenoten van hun religie vindt. Dit verhaal van het meisje dat vragen stelt over verschillende soorten alcohol illustreert dat: Ze heeft vragen, maar durft die ook te stellen en doet zich niet anders voor. Ze laat geen andere identiteit zien in deze bepaalde sociale omgeving, zoals Goffman (1990) stelt. Toch ervaart zij, ondanks dat haar klasgenoten haar niet het gevoel geven zich anders te hoeven gedragen, wel hoe haar wereld van thuis verschilt met die van haar leeftijdsgenoten. Dit sluit aan bij het argument van Celeste et al. (2016) waaruit blijkt hoe de samenstelling van groepen leeftijdsgenoten invloed heeft op het voelen van afwijzing van adolescenten met een migratieachtergrond (ook al is in dit geval geen sprake geweest van afwijzing, maar meer het gevoel anders te zijn naar voren gekomen).

5.4 Conclusie

In dit hoofdstuk heb ik de verschillende vriendschappen van de vrouwelijke adolescenten geschetst, en hierbij gekeken naar hoe vriendschappen ontstaan, wat de gezamenlijke bezigheden zijn, en hoe deze een andere wereld kunnen laten zien. Ondanks de wisselvalligheid, zit de waarde van vriendschappen in de wijken in het herkennen van elkaars 'niet Nederlandse opvoeding' en de normen, waarden en verwachtingen die daarbij komen kijken. Vrouwelijke adolescenten met een migratieachtergrond kunnen elkaar vinden in elkaars opvoeding waardoor ruimte voor steun en solidariteit tussen de meiden onderling wordt gecreëerd. Het jongerengroepje waar een paar avonden deel van uit mocht maken, is een goed voorbeeld van hoe persoonlijke problemen, familie, geloof en opvoeding met elkaar gedeeld worden. Veel van de vriendschappen die ik heb meegemaakt ontstaan op straat en in de buurt. Ook veel meiden kennen elkaar al via hun ouders, of zijn familie van elkaar. De wereld die vrouwelijke adolescenten met een migratieachtergrond onderling in elkaar herkennen, botst met de wereld die zij te zien krijgen in vergelijking met hun autochtone leeftijdsgenoten. Dit zorgt ervoor dat zij binnen dubbele verwachtingen moet navigeren, en zichzelf vaker dan niet als 'buitenlander' identificeren. De 'andere wereld' die de vrouwelijke adolescenten ervaren, krijgen zij mee van 'autochtone' leeftijdsgenoten op school. Opvallend is de scheiding tussen vriendinnen in de wijk en vriendinnen op school, waarbij laatstgenoemde gebonden lijken aan locatie. School is de plek waar het 'anders voelen' sterk naar voren komt (waar in de wijk juist herkenning gevonden wordt).

6. Obstakels

In dit hoofdstuk kijk ik naar welke obstakels vrouwelijke adolescenten met een migratieachtergrond ervaren die ten grondslag liggen aan het 'anders zijn' dat zij kunnen ervaren door de tegengestelde wereld van thuis en de wereld daarbuiten. Ondanks dat in de wijken met leeftijdsgenoten herkenning plaatsvindt, vormen de wijken ook een plek waar de vrouwelijke adolescenten te maken krijgen met uitsluiting. Dit geldt ook voor autochtone vrouwelijke adolescenten; toen ik hen vroeg naar ervaringen met meiden met een migratieachtergrond, vertelden ze mij dat die soms een beetje uit de hoogte doen, 'highclass', stoer. Ook zouden ze soms kleinerend overkomen: "Dan is het zo van, ja, jij bent die Nederlander.. nou ja oké, maar dan ben jij die Afrikaan. Maar dan ben je ineens racistisch, terwijl wij ook kaashoofden worden genoemd en dat is ook racistisch". Van de meiden met een migratieachtergrond heb ik veel verhalen gehoord over ervaren discriminatie in de wijk. Een voorbeeld hiervan is nageroepen worden met: 'Ga terug naar je eigen land'. Andere meiden vertelden mij tijdens een wandeling door het park, dat zij in datzelfde park een keer een aanvaring hebben gehad met een oudere mevrouw. Ze voelden zich aangestaard door de mevrouw, en toen zij daarop reageerden met: "Wat is er mevrouw? Wilt u soms met ons op de foto?", reageerde de vrouw dat ze zeker niet op de foto hoeft met 'zwartjes'. Dit proberen de meiden zich niet aan te trekken, maar vinden ze wel vervelend en irritant om mee te maken. Het maakt ze ook extra bewust van hun 'anders zijn', wat ze weer gebruiken als reden om zich niet te identificeren als 'Nederlander', maar bijvoorbeeld meer als 'half-half'.

6.1 Taal obstakels

In deze paragraaf kijk ik naar welke obstakels kunnen worden ervaren door vrouwelijke adolescenten met migratieachtergrond, in het bijzonder obstakels die te maken hebben met het spreken van de Nederlandse taal. Uit het sociografisch buurtprofiel van de Slaaghwijk blijkt dat veel jongeren in de wijk een onderwijsachterstand hebben opgelopen die vaak te maken heeft met taal: 'Veel kinderen in de Slaaghwijk hebben een taalachterstand doordat thuis alleen de moedertaal wordt gesproken' (van der Zande & Manders 2015: 10). Terugkomend op de mengelmoe van talen die thuis wordt gesproken, zoals beschreven in hoofdstuk 4, is een andere kant van het spreken van meerdere talen thuis dat de ouders van de adolescenten niet altijd vloeiend Nederlands spreken. Dit kan ervoor zorgen dat de ouders minder betrokken zijn bij het helpen van schoolwerk, of dat de meiden als vertaler moeten optreden: "Zij [autochtone Nederlandse kinderen] hebben gewoon een voorsprong, ik moet het allemaal alleen doen. Zij kunnen hun ouders vragen stellen over dingen van school, maar ik moet

bijles zoeken bijvoorbeeld, ik kan dat niet aan mijn ouders vragen. Mijn ouders zijn wel betrokken bij mijn schoolwerk, maar kunnen minder makkelijk helpen omdat ze de taal minder kennen enzo”, en: “Ja met schoolwerk.. ja kijk de meeste kinderen krijgen hulp van hun ouders omdat die ook in Nederland zijn geboren en die taal *fluent* kunnen weetjewel, maar toen ik naar school ging, ja kijk mijn moeder heeft me wel de lettertjes en cijfertjes geleerd, en af en toe een boek voorgelezen, maar meer niet. Dus ik ben al van kleins af aan zelf verantwoordelijk voor mijn werk en zelfstandig. Maar dat vind ik soms wel echt lastig.” Het volgende verhaal van een meisje met wie ik een paar keer heb afgesproken, telefonisch en in het echt, laat zien hoe adolescenten met een migratieachtergrond soms moeten optreden als vertaler voor hun ouders: “Mijn ouders kunnen wel een beetje Nederlands, maar als je met moeilijke woorden gaat beginnen, dan is het wel echt lastig. Stel bijvoorbeeld, ze weten het woord “zwanger” wel, maar eerst wisten ze niet wat “verwachting” was, terwijl dat ook hetzelfde betekent snapje. Dat was een keertje bij de tandarts en mijn moeder had een soort van zwanger buikje, omdat ze al vier kinderen had gekregen, en toen had ze ook heel erg last van haar tandvlees. Toen zei de tandarts misschien kan het te maken hebben dat de hormonen op en neer gaan omdat je zwanger bent, en vroeg hij: ‘Bent u in verwachting?’. En toen moest ik lachen want ik wist wel wat het betekende, maar mijn ouders keken me aan van: “Wat zei hij?”, en toen zei ik: ‘Ja hij denkt dat je zwanger bent’”.

6.2 Gelijke kansen?

Naast een (taal)achterstand op school, kunnen obstakels voor mijn doelgroep ook liggen in een achterstand in het leven na de middelbareschooltijd. Toen ik een respondent vroeg of zij denkt dat ze gelijke kansen heeft vergeleken met andere Nederlanders, schrok ik van haar antwoord: “Ik denk het wel, want ik zie er niet zo uit als mijn ouders. Mijn moeder heeft een hoofddoek en is heel kort, en mijn vader ziet er ook niet echt Nederlands uit. Er zijn best veel racisten op de wereld, dus ik denk dat het wel scheelt dat ik niet op mijn ouders lijkt”. Omdat tijdens gesprekken mij duidelijk werd dat de meiden zich ‘anders’ voelden, of dat nou te maken had met het spreken van een andere taal, andere opvoeding, of een ander uiterlijk, was ik benieuwd of zij ook een idee zouden hebben van de eventuele consequenties die (helaas) daaraan verbonden kunnen zijn. Ik heb daarom ook gevraagd of mijn respondenten denken dat zij gelijke kansen hebben. De antwoorden hierop verschilden, maar vooral in de manier waarop er gereageerd zou worden op het niet krijgen van gelijke kansen. Zo gaven een paar meisjes tijdens een wandeling door de wijk aan dat zij zich geen zorgen maakten over de kansen van later, en dat als het in Nederland niet zou werken, ze toch gewoon terug naar Marokko konden. Een ander meisje vertelde mij dat ze wel erkent dat het soms moeilijker kan zijn gelijke kansen te krijgen als je een hoofddoekje draagt. Van der Ent (2019) stelt dat ‘Marokkaanse en Surinaams-

Hindoestaanse Nederlanders minder kansen hebben op de arbeidsmarkt dan autochtone Nederlanders ' (van der Ent 2019: 25). Het is daarom van belang te kijken naar waarom en hoe gediscrimineerd wordt, en onder welke omstandigheden (van der Ent 2019: 52), zo kan een antidiscriminatiebeleid beter gevormd worden en weten werknemers hoe zij specifieke stereotypen kunnen ontkrachten. Kogan et al. (2020), stellen dat religieuze overtuiging kan fungeren als een signaal dat sociale stereotypen activeert, zoals bijvoorbeeld een hoofddoek; zo'n symbool kan op verschillende manieren geïnterpreteerd worden door leraren, werkgevers en partners. Dit resulteert in het interpreteren van deze symbolen als het in verband staan met het falen of succes van een individu in de structurele en sociale dimensie van integratie (Kogan et al. 2020: 3548). Uitingen van discriminatie komen zo voor omdat werkgevers bijvoorbeeld met wantrouwen kijken naar werknemers met een zekere religieuze overtuiging. Dit komt omdat religieuze overtuiging in verband wordt gebracht met conservatisme, oriëntatie op het land van herkomst of gebrek aan motivatie. Ondanks dat veel van mijn respondenten nog niet zelf de leeftijd hebben bereikt een bijbaantje te vinden, hebben veel van hen wel aangegeven soms verhalen te horen over het vinden van een baan later. Ze zien het voorbijkomen op sociale media, waarop verhalen en ervaringen gedeeld worden die te maken hebben met uitsluiting op basis van afkomst. Zo heeft een respondent ook gehoord dat het soms kan uitmaken of je een hoofddoek draagt bij het vinden van een baan, of welke achternaam je hebt.

6.3 Toekomstdromen

Om verder te kijken naar hoe de meiden hun leven na de middelbare school vormgeven, heb ik in mijn onderzoek ook veel gevraagd naar toekomstdromen. Hierbij vroeg ik mij af in hoeverre zij al een beeld hebben over waar zij later staan en mee bezig zijn. Omdat veel van mijn respondenten nog aan de jonge kant zijn, was het antwoord vaak dat ze nog niet nadachten over een baan voor later. De (oudere) meiden wisten wel al vaak wat ze later wilden gaan doen. Het viel mij op dat dit vaak gebaseerd was op realiteiten van familie of kennissen. Zo vertelde een meisje mij dat ze later kraamverzorgster wilde worden, omdat haar moeder ook in de zorg werkt. Weer een ander meisje wilde bij de Gemeente Leiden werken, omdat een vriendin van haar moeder dat ook doet. Als bepaalde nichtjes een studie doen, dan ligt het volgen van diezelfde studie meer binnen handbereik en was dat ook een veilige keuze. In interviews werd er vaak verwezen naar moeders, oudere nichtjes of zussen en naar wat zij deden. Dit bleek niet alleen uit gesprekken die ik de meiden voerde, maar ook uit gesprekken met jeugdwerkers. Een jeugdwerker vertelde mij dat hij zou willen dat de jongeren in de wijk meer in contact zouden komen met mensen die hogere opleidingen hebben genoten. Dit zou ervoor zorgen dat de jongeren een breder scala aan voorbeelden hebben, waardoor een hogere opleiding niet ver

weg of buiten bereik zou lijken of voelen. Het gebrek aan voorbeelden van de jeugd in de wijk, lijken hem ideeën van een hoger en breder opgeleid toekomstbeeld in de weg te staan.

6.4 Mentale problemen

Op een koude maandagmiddag fietste ik met veel moeite door de sneeuw naar wat voor mij de andere kant van Leiden is. Ik had hier afgesproken met een meisje in een kamer van het buurthuis 'Huis van de Buurt Morschwijk'. De deur werd voor mij opengedaan door een ander meisje die van de wifi van het buurthuis gebruik maakte voor school, ik had haar al eerder gesproken en ik bedankte haar voor het opendoen. Ik vroeg haar of ze het meisje wat ik nu zou spreken misschien al binnengelaten had, maar dat was niet het geval. Opgelucht ging ik op een stoel in de kantine zitten, want ik was bang dat ik door de sneeuw te laat zou komen voor onze afspraak. Ik had het meisje wat ik vandaag zou interviewen van tevoren een paar berichtjes gestuurd om haar eraan te herinneren dat we hadden afgesproken, de vorige keer was ze namelijk niet op komen dagen. Na een kwartier gewacht te hebben, begon ik me toch zorgen te maken dat ze weer niet zou komen opdagen. Ik besloot na een paar keer te bellen zonder iets terug te horen nog één kwartier te blijven wachten. Gelukkig zat ik warm binnen. Terwijl ik in de kantine zat, liepen er verschillende mensen van het buurthuis langs, maar die schonken geen aandacht aan mij. Na toch weer een half uur gewacht te hebben, besloot ik nog een laatste keer te bellen, deze keer nam ze op! Ze vertelde me dat ze er écht bijna was, dus ik besloot alvast mijn kladblok te pakken en wat vragen van mijn vragenlijst door te lezen. Nog eens 20 minuten later deed ik de deur van het buurthuis voor haar open. Ze zei dat ze was komen lopen door de sneeuw en een paar keer de weg kwijt was. Ik zei haar dat dat geen probleem was en dat ik erg blij was dat ze was gekomen; dat was ik ook! Samen liepen we door naar het kamertje met spatscherm dat door de medewerkers van BuZz voor mij was gereserveerd.

Bovenstaand vignet toont het moeizame contact wat ik tijdens mijn onderzoek onderhield met veel van mijn respondenten. Als ik al meiden bereid mee te helpen had gevonden, verliep het contact vaak moeizaam en stond ik vaal lang, of op niets, te wachten. Maar ook laat het vignet de invloed van COVID-19 op mijn onderzoek zien. Waar ik anders bij mijn respondenten zelf langs kon gaan, of ze bij mij thuis kon uitnodigen, was ik nu genooddaakt een alternatieve ontmoetingsplek te faciliteren. In deze tijd klinkt zoiets als een spatscherm ook heel 'normaal', als iets dat erbij hoort. Toch verankert dit aspect mijn onderzoek in tijden van corona. De grens tussen mij als onderzoeker en mijn participant als geïnterviewde was daardoor ook heel concreet aanwezig. Het verbaasde mij dan ook hoe open het meisje mij in het daaropvolgende anderhalf uur vertelde over haar leven; haar opvoeding, haar ouders, en met welke problemen ze kampt. Toen ik bij mezelf naging waarom zij zoveel met mij wilde delen,

bedacht ik me dat het voor haar misschien wel heel fijn zou zijn om haar persoonlijke verhaal met mij te delen, geheel anoniem en een luisterend oor. Zonder verplichtingen, een laagdrempelig gesprek over háár.

Hulp zoeken

Deze openheid heb ik met veel van mijn respondenten ervaren als het gaat om mentale gesteldheid. Zo vertelde een respondent mij tijdens een gesprek dat er voor meiden van haar leeftijd meer aandacht gevestigd moet zijn op mentale gesteldheid. Ze voelt zich vaak naar of alleen, en omdat haar ouders vaak ruzie hebben en het financieel niet goed gaat, vormt haar thuissituatie geen veilige haven voor haar. Sinds kort gaat ze naar een maatschappelijk medewerkster bij het buurthuis in de Slaaghwijk. Daarmee praat ze, maar haar ouders vinden dat onzin en denken dat ze gewoon aandacht nodig heeft. Stevens (2018) stelt dat een belangrijke verklaring voor etnische verschillen in het zorggebruik de mindere mate van het identificeren van emotionele problemen bij ouders en jongeren met een migratieachtergrond is. Verhulst et al. (2018) stellen ook dat er verschillen in etnische opvattingen van ouders zijn als het gaat om oplossingen en oorzaken voor problemen, en houding tegenover hulpverlening (waarbij ouders met een migratieachtergrond minder snel gebruik maken van professionele zorg). Eerder onderzoek (Boon et al. 2010, Gezondheidsraad 2012, Jeugdmonitor CBS 2016, Verhulst et al. 2013) heeft uitgewezen dat jongeren met een migratieachtergrond een zichtbaar kleinere kans hebben op professionele zorg. Als het gaat om oplossingen voor problemen is uit dit onderzoek gebleken dat 'Turks-Nederlandse en Marokkaans-Nederlandse ouders positiever waren over passieve oplossingen en negatiever over actieve oplossingen voor problemen dan Nederlandse ouders' (Boon et al. 2010: 175). Dit zou gedeeltelijk verklaard kunnen worden doordat investeren in religie onder passieve oplossingen valt. Ook uit onderzoek van Tierolf et al. (2017) blijkt dat jongeren met een niet-westerse migratieachtergrond minder gebruik maken van jeugdzorg. Er bestaat bij ouders met een migratieachtergrond soms angst ten opzicht van hulpverlening. Angst voor het verspreiden van informatie en meningen hierover, en angst om over zichzelf te praten vormen hier deel van.

Onderbelichte problematiek

Een ander meisje wat heeft aangegeven mentale problemen te hebben, vertelde mij ook dat ze het lastig vindt om thuis over haar problemen te praten. Haar thuissituatie en de manier waarop haar ouders haar en haar broertjes en zusjes opvoeden, zijn voor haar een grote zorg en zorgen voor veel stress. Aangezien door de lockdown de meiden nu meer thuiszitten, vroeg ik mij af welk effect dat heeft op de mentale gesteldheid van de meiden. Naast het sneller vervelen en meer in een sleur

terechtkomen, heb ik ook bevonden hoe de meiden corona als excuus gebruiken als mensen vragen waarom het niet goed gaat, terwijl het daarvoor ook al niet goed ging. Hetzelfde geldt voor het gebruiken van de leeftijd als excuus: “Heel vaak denken mensen van ja het is normaal dat je je kut voelt want je zit in de puberteit. Maar ze beseffen vaak niet dat er ook nog andere dingen kunnen zijn waar je mee kan zitten.” Medewerkers van de buurthuizen in de wijken waren erg enthousiast over mijn onderzoek, mede omdat zij zelf veel ervaringen hebben met meiden die thuis problemen hebben of mentaal in de knel zitten en daarvoor naar hen toekomen voor hulp. Uit onderzoek van Kosidou et al. (2012) blijkt dat vooral vrouwelijke niet-Europese immigranten kampen met een slechte geestelijke gezondheid. Hierbij wordt de overgang naar volwassenheid die gerekt wordt, in verband gebracht met een slechte geestelijke gezondheid. Uit onderzoek van Pels et al. (2009) blijkt dat internaliserende problematiek vaker bij meisjes voorkomt, en in vergelijking met autochtone meisjes, hebben allochtone meisjes nog een hogere kwetsbaarheid. Dit kan onder andere liggen aan de druk tot het conformeren aan zowel gezin als gemeenschap, beperkte bewegingsruimte, of de eventuele spanningen met ouders.

6.5 Conclusie

In dit hoofdstuk heb ik uitgewerkt waar obstakels voor vrouwelijke adolescenten met een migratieachtergrond kunnen liggen. Dit heeft niet alleen met uitsluiting op korte termijn te maken; zoals het ervaren van discriminatie, maar ook met uitsluiting op lange termijn; als we kijken naar gelijke kansen en toekomstdromen. Doordat de vrouwelijke adolescenten opgroeien in een gezin waar Nederlands vaak niet de voertaal is, geeft hen dit niet dezelfde voorbereiding en training als dat van hun autochtone leeftijdsgenoten. Dit ondervinden zij ook en geven daarbij aan het gevoel te hebben dat zij hierin achterlopen. Daarnaast zorgen de voorbeelden die zij van hun gezin en familie meekrijgen voor een bepaald beeld over hun eigen toekomst. Verder zouden extra druk die zij kunnen ervaren om goed te presteren op school, voor de rest van het gezin zorg te dragen, en het genieten van beperkte vrijheid, voor mentale problemen kunnen zorgen. Uit literatuur over jongeren met een migratieachtergrond en hulpverlening, blijkt dat etniciteit invloed heeft op de mate van hulpverlening en het identificeren van problemen. In mijn onderzoek ben ik minder gefocust geweest op deze mogelijke verbinding, maar wel ben ik tegengekomen hoe de coronasituatie of de leeftijdsfase van de meiden gebruikt wordt om een verklaring te geven voor de mentale gestelheid. Waar jongens op straat gaan hangen en zich bezighouden met bijvoorbeeld het gebruiken of verkopen van drugs, blijven meisjes binnen en lijken nergens last van te hebben. Maar dat zij (in vergelijking met het meer zichtbare criminele gedrag van hun mannelijke leeftijdsgenoten) hun problemen minder in de publieke sfeer blootstellen, betekent niet dat zij minder problemen hebben. Niet alleen medewerkers van

buurthuizen en welzijnsorganisaties, maar ook de meiden zelf geven aan mentaal te strugglen. Het is van belang breder te kijken naar achterliggende verklaringen voor problemen van jonge vrouwen, en aandacht te schenken aan de (wellicht minder zichtbare mentale) problemen. Hier kom ik in mijn laatste hoofdstuk over beleidsaanbevelingen op terug.

7. Conclusie

Gedurende drie maanden heb ik onderzoek gedaan onder vrouwelijke adolescenten met een migratieachtergrond uit de Slaaghwijk en het Morsdistrict, met als onderzoeksvraag: **‘Hoe navigeren vrouwelijke adolescenten met een migratieachtergrond uit de Slaaghwijk en het Morsdistrict binnen ‘Twee Werelden’?** Door rondjes te lopen door de wijk en in contact te komen met welzijnsorganisaties en buurthuizen kreeg ik toegang tot de groep en kon ik een inkijkje nemen in de levens van de adolescenten. Uit mijn onderzoek blijkt dat de vrouwelijke adolescenten voortdurend moeten schipperen tussen enerzijds verwachtingen vanuit huis en anderzijds verwachtingen vanuit de Nederlandse samenleving. Aan de ene kant krijgen de adolescenten een bepaalde ‘wereld’ mee vanuit hun opvoeding, vanuit huis, familie, en aan de andere kant krijgen ze een bepaalde ‘wereld’ mee van de ‘buitenomgeving’, zoals van leeftijdsgenoten op school. Door deze tweestrijd te onderzoeken en de vrouwelijke adolescenten zelf aan het woord te laten en te luisteren naar hun verhalen, heb ik mijn uitkomsten en aanbevelingen gebaseerd op de persoonlijke ervaringen van de vrouwelijke adolescenten en de jongerenwerkers in de wijken.

Het doel van mijn onderzoek was om de leefwereld van vrouwelijke adolescenten met een migratieachtergrond in de Slaaghwijk en het Morsdistrict in kaart te brengen. Dit heb ik geïllustreerd aan de hand van de domeinen familie, peer-invloeden, en obstakels. Religie, transnationalisme en in- en uitsluiting manifesteren zich in deze domeinen, waarbij voor vrouwelijke adolescenten met een migratieachtergrond dit zich in de ene wereld anders kan manifesteren dan in de andere. Terugkomend op mijn drie deelvragen, presenteer ik mijn bevindingen:

- ‘Hoe beïnvloedt etniciteit, en in het verlengde daarvan religie, de manier waarop de vrouwelijke adolescenten hun dagelijks leven vormgeven?’ (eticiteit, religie)
- ‘Hoe positioneren vrouwelijke adolescenten zich tot datgene wat zij beschouwen als land van afkomst?’ (transnationalisme)
- ‘In hoeverre voelen de vrouwelijke adolescenten zich deel van wat zij waarnemen als de ‘Nederlandse samenleving?’ (uitsluiting)

1. Bevindingen etniciteit en religie

- De taal die thuis gesproken wordt is een mengelmoes van verschillende talen door elkaar heen, waarbij ouders niet altijd even goed in staat zijn hun kinderen te helpen bij de Nederlandse

taal. Dit kan resulteren in sterk zelf bewustzijn bij de jongere generatie, omdat zij toegang hebben tot een 'wereld' die voor hun ouders wellicht veel slechter toegankelijk is.

- Regels over het dragen van bepaalde kleding en het wel of niet eten van bepaald voedsel kwamen als grootste noemers naar boven als het gaat om de manier waarop etniciteit/religie invloed uitoefent op de manier waarop vrouwelijke adolescenten hun dagelijks leven vormgeven.
- Religie is voor de jongere meiden gewoon, en de oudere meiden denken er meer over na, maar conformeren (vaak) wel (waardoor de regels hierboven geïmplementeerd worden in hun sociale leven).

2. Bevindingen transnationalisme

- Er wordt vaak jaarlijks (door de corona situatie is dat nu anders) teruggekeerd naar familie uit het land van afkomst.
- De mengelmoe van taal die thuis wordt gesproken is nodig om contact te onderhouden met de familie in het land afkomst.
- De vrouwelijke adolescenten met een migratieachtergrond zien het verschil tussen de werelden en zoeken elkaar op in het delen van dubbele nationaliteit. Op deze manier creëert de navigatie tussen beide werelden ook mogelijkheden, waarin er meer ruimte is voor solidariteit en steun tussen gendergenoten onderling.

3. Bevindingen uitsluiting

- Door te vergelijken met autochtone leeftijdsgenoten, komen de vrouwelijke adolescenten tot de conclusie 'anders' te zijn (denk aan uiterlijk, bepaalde regels en verwachtingen die zij vanuit huis meekrijgen over bijvoorbeeld buiten zijn en kleding, en de taalvaardigheid van ouders). Dit maakt het moeilijk zichzelf als 'Nederlander' te definiëren.
- Dit resulteert in het gevoel minder onderdeel uit te maken tot wat zij beschouwen als de 'Nederlandse' samenleving.
- Discriminatie op straat en op school, het horen van racistische opmerkingen, en het bestaan van ideeën over gelijke kansen en toekomstdromen resulteren in een gevoel van uitsluiting en niet behoren.

Terugkomend op mijn hoofdvraag: **'Hoe navigeren vrouwelijke adolescenten met een migratieachtergrond uit de Slaaghwijk en het Morsdistrict binnen 'Twee Werelden'?**', heb ik ondervonden hoe er in bepaalde opzichten sprake is van 'twee werelden'. De verschillende werelden

waarin de vrouwelijke adolescenten met een migratieachtergrond zich in begeven zijn voortdurend verbonden met elkaar, bestaan naast elkaar, maar bestaan ook door elkaar heen. Dit maakt het navigeren gecompliceerd door de dubbele verwachtingen die zij meekrijgen. Het kiezen voor of binnen een wereld heeft te maken met ontwikkeling en de vorming van een eigen mening die wel of niet overeenkomt met hetgeen waar de vrouwelijke adolescenten mee zijn opgegroeid. Dit is tot uiting gekomen in het leeftijdsverschil van mijn participanten; jongere meiden denken nog niet echt na over bepaalde thema's zoals geloof of opvoeding, maar nemen dat aan als 'hoe het hoort', en 'gewoon omdat dat zo is'. Bij oudere meiden heb ik veel dieper in kunnen gaan op thema's als religie en toekomstdromen. Een ouder meisje vertelde mij: "Ik vind het fijn om het hier [geloof] met jou over te hebben.. vroeger was ik hier niet open over, was ik meer gesloten, maar ja op een gegeven moment ben ik toch wel meer open geworden en vind ik het niet erg om over die dingen te hebben eigenlijk."

Samenvatting bevindingen

De vrouwelijke adolescenten krijgen van huis uit bepaalde verwachtingen mee die te maken hebben met het geloof, zoals het dragen van een hoofddoek, geen varkensvlees eten en geen alcohol drinken. Op deze manier beïnvloedt etniciteit, en in het verlengde daarvan religie, de manier waarop zij hun dagelijks leven vormgeven. De categorie religie beperkt zich niet tot het geïnstitutionaliseerde. Familie, eten, kleding, contacten en bezigheden hebben er ook allemaal te maken. Religie slaat niet alleen op openbare uitingen van religie, maar heeft ook te maken met zelfidentificatie. De islam is voor mijn onderzoeksgroep daarom ook niet zomaar 'iets' waar ze uit kunnen stappen. De meeste vrouwelijke adolescenten hebben nog veel contact, en gaan bijna jaarlijks (door corona helaas niet) terug naar het land van herkomst om daar familie op te zoeken en er is vaak familie in wijk zelf aanwezig. De taal die ze spreken is van belang bij het terugkeren, en ook de identiteitsvorming richt zich op land van herkomst. Zo positioneren vrouwelijke adolescenten zich tot datgene wat zij beschouwen als land van afkomst. Ze voelen zich niet echt Nederlander, door hun migratieachtergrond. Dit kan te maken hebben met verschillende dingen waarbij ze thuis verschil bemerken bij hun 'Nederlandse' vriendinnen, zoals het eten, de taal die gesproken wordt en de regels. De tweedeling die Du Bois (1903) behandelt komt voor een deel ook bij vrouwelijke adolescenten met een migratieachtergrond voor, die zich vergelijken met 'Nederlanders' en zichzelf aan de hand daarvan definiëren. Het dubbel bewustzijn zorgt ervoor dat de vrouwelijke adolescenten met een migratieachtergrond categorieën van verschillen internaliseren. Ook huidskleur en gevoelde discriminatie zorgt ervoor dat zij zich minder thuis voelen in hun land. Deze dingen maken dat de vrouwelijke adolescenten zich niet duidelijk uit kunnen spreken over hun gevoel deel te nemen aan wat zij waarnemen als de 'Nederlandse samenleving'.

Vervolgonderzoek

Vervolgonderzoek zou zich specifiek kunnen focussen op wat voor spanningen het dilemma van het streven gestimuleerd door de Marokkaans-Islamitische cultuur en het streven gestimuleerd door de Nederlandse cultuur met zich meebrengt. Daarnaast kan er door mee te lopen met activiteiten die voor de vrouwelijke adolescenten in de wijken worden georganiseerd, sneller en wellicht met meerdere adolescenten contact worden opgenomen en worden opgetrokken. Door mijn gebrekkige participerende observatie, ben ik meer in mijn rol van onderzoeker als toeschouwer gebleven, en minder betrokken geweest als het gaat om het bestuderen en ervaren van het dagelijks leven van mijn doelgroep. Soms zegt de manier waarop iemand zich gedraagt of een bepaalde handeling meer dan wat diegene daarover zou zeggen als hem of haar daar naar gevraagd wordt. Daarom heb ik minder kunnen bestuderen hoe de dagelijkse routine van mijn onderzoeksgroep in elkaar zit; hoe zij hun geloof uiten, gezinssituatie in elkaar zit, wat hun dagelijkse bezigheden zijn en waar dat dan is, etc. Omdat ik een groot deel van mijn interviews online of telefonisch heb afgenomen, heb ik ook veel sociale interactie gemist (en daardoor ook bepaalde lichaamstaal, gezichtsuitdrukking). Zo heeft de manier waarop ik communicatieve context heb geframed in het online onderzoek uitvoeren ook een impact gehad op mijn data; ik heb nu mijn online informatie in een bepaalde context geplaatst die zou kunnen verschillen van de beeldvorming die ik van mijn respondenten zou hebben als ik ze 'in real life' had gesproken en gezien. Daarom zou toekomstig onderzoek een goede en waardevolle uitbreiding van dit onderzoek kunnen bieden door onderzoek uit te voeren in een context waarin het mogelijk is meer participerende observatie toe te voegen.

8. Beleidsaanbevelingen

Met dit onderzoek bied ik enerzijds een duidelijker beeld van de tot voor kort onderbelichte vrouwelijke adolescenten met een migratieachtergrond in de Slaaghwijk en het Morsdistrict, en anderzijds beoog ik handvatten te bieden om deze groep aan te spreken, te helpen met eventuele problemen, en te betrekken bij de buurt. Dit laatste presenteer ik in dit hoofdstuk. Mijn aanbevelingen richten zich op hoe de gemeente Leiden, maar ook instellingen zoals scholen en welzijnsorganisaties, kunnen inspelen op de behoeften van vrouwelijke adolescenten met een migratieachtergrond.

School

Zoals in mijn laatste etnografie hoofdstuk over obstakels duidelijk werd, kunnen de vrouwelijke adolescenten te maken hebben met mentale problemen. Het is hierbij belangrijk dat zij een plek hebben waar zij zich veilig voelen om hun problemen te delen en met mensen te kunnen praten. Toen ik een participant vroeg of zij zich veilig op school voelde om dingen te delen, antwoordde ze dat ze misschien eerder met haar mentor zou willen praten als ze echt met iets heel groots zou zitten, in plaats van met mensen in de buurt. Ze vindt dat er vaak geroddeld wordt in de wijk, en wil niet dat haar verhaal later nog een keertje bij haar terug zou kunnen komen. Een ander meisje sloot zich hierbij aan: “Ik denk dat school ook een soort ‘getaway’ kan zijn, daar kennen ze je alleen van school en niet van thuis en van de buurt”, daarom leek het haar juist fijner om problemen van thuis op school te kunnen delen. Het is belangrijk dat de meiden een plek hebben om op een laagdrempelige manier problemen (van thuis) te kunnen bespreken, en school kan hierin dus een rol vervullen. Waar hierbij wel rekening mee gehouden moet worden, is het vertrouwen in de school. Toen ik met een paar meiden een gesprek voerde over hun mentale gesteldheid, vroeg ik hen of zij hun problemen op school deelden, maar hier hadden zij slechte ervaringen mee: “Ik kwam een keer thuis van school en ik was nog geeneens binnen of mijn ouders kwamen al naar me toe met ‘Waarom heeft school net gebeld, wat is er gebeurd?’, ja dan heb ik ook geen vertrouwen meer in school.”

Buurthuizen en Welzijnsorganisaties

Naast scholen, ben ik ook van mening dat de buurthuizen en welzijnsorganisaties in de wijk een belangrijke rol kunnen vervullen. Wat mij tijdens mijn onderzoek opviel, was dat veel meiden het buurthuis wel kenden, maar er verder niet mee in contact kwamen. Zo vertelde een meisje mij dat ze voor corona op zaterdagavond mee deed aan het zaalvoetballen, maar verder geen gesprekken aanging met de medewerkers; bij SOL kwam ze om te voetballen, maar ze had niet echt een idee wat er verder nog aangeboden werd of bij wie ze eventueel terecht zou kunnen als zij met iets zou zitten.

Een ander meisje vertelde me dat ze het buurthuis niet snel zou bezoeken om te praten over haar problemen, omdat zij meer meemaakt met haar vriendinnen, en ze daarom liever haar vriendinnen toevertrouwt. Het lijkt mij daarom van belang te werken aan het opbouwen van banden tussen jongerenwerkers en jongeren in de buurt. Door de nieuwe aanbesteding en de hobbelige start in verband met corona, heeft het denk ik nog veel tijd nodig om een goede band te creëren. Vertrouwen winnen kost tijd, maar kan een mooie en waardevolle band opleveren; iets wat het jongerengroepje waar ik meerdere keren op bezoek ben geweest duidelijk maakt. Ook zie ik dit groepje als geslaagd voorbeeld voor een uitwerking waar mijn participanten zelf mee kwamen: toen ik hen namelijk vroeg wat hen zou motiveren om aan activiteiten in de buurt deel te nemen, kwamen zij met het idee om met een groep jongeren van dezelfde leeftijd af te spreken in de buurt. “Met die groep kan je dan gewoon gaan praten over je leven en dingen delen die je lastig vindt of waar je mee zit. Natuurlijk is dat in het begin wat lastiger of minder serieus, maar uiteindelijk, als je een band hebt opgebouwd met die mensen, denk ik wel dat mensen serieus geholpen kunnen worden”. Een soort jeugdgroep waarin wel één iemand de leiding heeft en het een beetje kan sturen, lijkt hen een fijne manier van mensen in de buurt ontmoeten aan de ene kant, en ergens terecht kunnen met je zorgen aan de andere kant. Omdat de meiden mij vertelden dat het lastig kan zijn om zelf aan te geven dat ze hulp nodig hebben, lijkt het hen fijn dat er vanuit organisaties dit soort ideeën worden geïnitieerd. Zo kwamen ze met het idee dat er brieven verstuurd kunnen worden met informatie, zoals: ‘Als je je niet goed voelt kan je hier terecht of kan je dit doen’. Ondanks dat de corona situatie het met elkaar afspreken lastig maakt, zie ik dit als (vooral voor de oudere meiden die minder geïnteresseerd lijken in sportieve activiteiten) een goede aanwinst voor het programma van het jeugdwerk in de wijk.

Informatieverspreiding

Daarnaast denk ik dat het van belang is om de kennis over wat buurthuizen organiseren en aanbieden beter te verspreiden, aangezien ik vaak gemerkt heb, zoals bij het meisje dat bij SOL meedeed aan zaalvoetballen, dat meiden weliswaar aan sommige activiteiten deelnemen, maar niet weten wat de verschillende organisaties inhouden of met wie ze contact kunnen opnemen. Een quote uit het sociografisch buurtprofiel van de Slaaghwijk uit 2015 vat mijn argument samen: ‘Nog belangrijker dan in andere wijken is het om blijvend te communiceren over de activiteiten en programma’s die worden georganiseerd. Want voorzieningen kunnen nog zo goed in elkaar steken, als zij in de wijk onvoldoende bekend zijn bij de bewoners functioneren zij niet’ (van der Zande & Manders 2015: 13). Daarom denk ik dat er niet alleen aandacht gestoken moet worden in het reclame maken voor activiteiten die worden georganiseerd, maar ook voor de jongerenwerkers zelf. Op deze manier worden niet alleen de

bezigheden, maar ook de gezichten achter de mensen die deze bezigheden mogelijk maken, bekend. Zo hebben de meiden een aanspreekpunt en duidelijker idee over waar zij terecht kunnen.

Rolmodellen

Zoals in de paragraaf over toekomstdromen in hoofdstuk 6 naar voren is gekomen, is er ook behoefte aan rolmodellen uit de wijk die op invloedrijke maatschappelijke posities komen. Door rolmodellen en voorbeelden voor de jeugd een zichtbare positie binnen het (jeugd)werk in de wijk te geven, kunnen ideeën van een hoger en breder opgeleid toekomstbeeld gecultiveerd worden. Op deze manier krijgen meiden de mogelijkheid zich breder te oriënteren op hun toekomst, en kunnen zij uitgedaagd worden in het vormen van hun dromen.

Aanbevelingen op een rij:

- Het is van belang de ‘Twee Werelden’ waarin de vrouwelijke adolescenten zich begeven te realiseren en accepteren, en hierbij ook te kijken naar voorzieningen die deze groep minder van huis uit meekrijgt te faciliteren, zoals bijles voor school, en informatie over toekomstperspectieven.
- Hierbij is het ook van belang de flexibiliteit en veerkracht van de vrouwelijke adolescenten te erkennen bij het navigeren tussen de verschillende werelden en de daarbij horende verschillende loyaliteiten.
- De nadruk op verklaringen voor problemen waarbij de oorzaak leeftijd of COVID-19 is, kan ertoe leiden dat andere sociale aspecten totaal over het hoofd worden gezien, zoals verschillen tussen generaties, opvoeding, en mentale gesteldheid. Het is daarom van belang problemen niet weg te schuiven onder het mom van ‘puberteit’ of ‘corona-tijd’, maar breder te kijken naar achterliggende verklaringen voor problemen van jonge vrouwen.
- Er is behoefte aan rolmodellen en voorbeelden voor de jongeren in de wijk die ze kunnen helpen breder naar de toekomst te kijken.
- Er is behoefte aan een veilige plek voor de meiden om hun problemen te delen; op school is het daarbij van belang dat informatie die gedeeld wordt vertrouwelijk is, en de welzijnsorganisaties in de wijk moeten hierbij werken aan het opbouwen van een vertrouwensband en bekendheid in de wijk. Hierbij is het van belang ontmoetingsplekken en andere voorzieningen zoals praatgroepjes te initiëren.

9. Literatuur

AlleCijfers.nl (2020) 'Overzicht gemeente Leiden' <https://allecijfers.nl/gemeente/leiden/>, geraadpleegd op 25 november 2020.

Asad, T. (2002) 'The Construction of Religion as an Anthropological Category' In: Michael Lambek: *A Reader in the Anthropology of Religion*, Oxford: Blackwell Publishing, 114-132.

Bloemraad, I., A. Korteweg & G. Yurdakul (2008) 'Citizenship and Immigration: Multiculturalism, Assimilation, and Challenges to the Nation-State' *The Annual Review of Sociology* 34:153–79.

Bonjour, S. & J.W. Duyvendak (2018) 'The "Migrant with Poor Prospects": Racialized Intersections of Class and Culture in Dutch Civic Integration Debates' *Ethnic and Racial Studies* 41-5: 882-900.

Boon, A. van dorp, M & de Boer, S. (2018) 'Oververtegenwoordiging van jongeren met een migratieachtergrond in de strafrechtketen' *Tijdschrift voor Criminologie* 60-3: 268-288.

Boddy, J. & M. Lambek (2013) *A Companion to the Anthropology of Religion* Malden, MA: Wiley Blackwell.

Bouras, N. (2013) 'Shifting Perspectives on Transnationalism: Analysing Dutch Political Discourse on Moroccan Migrants' *Ethnic and Racial Studies* 36-7:1219-1231.

Brubaker, R. (2012) Categories of Analysis and Categories of Practice: a Note on The Study of Muslims in European Countries of Immigration *Ethnic and Racial Studies* 36-1: 1-8.

Brubaker, R. (2010) 'Migration, Membership, and the Modern Nation-State: Internal and External Dimensions of the Politics of Belonging' *Journal of Interdisciplinary History* 41-1: 61–78.

Caglar, A. (2015) 'Anthropology of Citizenship' *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* 2-3: 637-642.

Casado et al. (2019) 'Immigrant Children and the Internet in Spain: Uses, Opportunities, and Risks' *Media and Communication* 7-1: 56–65.

Celeste, L., Meeussen, L., Verschueren, K., & Phalet, K. (2016) 'Minority acculturation and peer rejection: Costs of acculturation misfit with peer-group norms' *British Journal of Social Psychology* 55: 544–563.

Ellen, R. (2010) 'Classification' in: Barnard, A., & Spencer, J. (2010). *The Routledge Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology* London, Routledge: 129-132.

Fassin, É. (2010) 'National Identities and Transnational Intimacies: Sexual Democracy and the Politics of Immigration in Europe' *Public Culture* 22-3:507-29.

Foner, N. & Alba, R. (2008) 'Immigrant religion in the US and Western Europe: Bridge or Barrier to Inclusion' *International Migration Review* 42-2: 360-392.

Grillo, R. (2016) 'Cultural Essentialism and Cultural Anxiety' *Anthropological Theory* 3-2: 157–173.

Hine, C. (2015) 'Ethnographic Strategies for the Embedded Embodied Everyday Internet' in: C. Hine, *Ethnography for the Internet: Embedded, Embodied and Everyday*. pp. 55 – 88.

De Hoon, S., & Van Tubergen, F. (2014) 'The Religiosity of Children of Immigrants and Natives in England, Germany, and the Netherlands: The Role of Parents and Peers in Class' *European Sociological Review* 30:194–206.

Kalmijn, M. & G. Kraaykamp (2018) 'Determinants of cultural assimilation in the second generation: A longitudinal analysis of values about marriage and sexuality among Turkish and Moroccan migrants' *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 44-5:697-717.

De Knop et al. (1996) 'Implications of Islam on Muslim Girls' Sport Participation in Western Europe' *Literature Review and Policy Recommendations for Sport Promotion, Sport, Education and Society* 1-2:147-164.

Lambregts, T. (2019) Imagined moral communities; Negotiating everyday exclusion and diversity in Leiden.

Langøien et al. (2017) 'Systematic mapping review of the factors influencing physical activity and sedentary behaviour in ethnic minority groups in Europe: a DEDIPAC study' *The international journal of behavioral nutrition and physical activity* 14-1: 154.

Leszczensky, L., Flache, A., & Sauter, L. (2020) 'Does the Share of Religious Ingroup Members Affect How Important Religion is to Adolescents? Applying Optimal Distinctiveness Theory to Four European Countries' *Journal of Ethnic and Migration Studies* 46-17:3703-3721.

Levitt, P. & N. Schiller (2004) Conceptualizing Simultaneity: A Transnational Social Field Perspective on Society *Center for Migration Studies of New York* 38-3: 1002-1039.

Maliepaard, M, Lubbers M. & M. Gijsberts (2010) 'Generational differences in ethnic and religious attachment and their interrelation. A study among Muslim minorities in the Netherlands' *Ethnic and Racial Studies* 33-3:451-472.

Maliepaard, M. & M. Verkuyten (2018) 'National Disidentification and Minority Identity: A Study Among Muslims in Western Europe' *Self and Identity* 17-1:75-91.

Pels, T. Distelbrink, M. & Postma, L. (2009) *Opvoeding in de Migratiecontext- Review van onderzoek naar de opvoeding in gezinnen van nieuwe Nederlanders* Utrecht, Verwey Jonker Instituut.

Reskin, B. (2012) 'The Race Discrimination System' *Annual Review of Sociology* 38: 17-35.

Schinkel, W. (2013) The Imagination of 'Society' in Measurements of Immigrant Integration, *Ethnic and Racial Studies* 36-7:1142-1161.

Stevens, G. (2020) 'Migratie en Marginalisering'. *Kind en Adolescent* 41:400-401.

Stevens, G. (2018) 'Psychische Problematiek Bij Jeugdigen met een Migratieachtergrond in Nederland en Vlaanderen' *Kind en Adolescent* 39:72–91.

Silverstein, P.A. (2005) 'Immigrant Racialization and the New Savage Slot: Race, Migration and Immigration in the New Europe' *Annual Review of Anthropology* 34: 363-84.

S. Sokolovskii & V. Tishkov (2010) 'Ethnicity' in: Barnard, A., & Spencer, J. (2010). *The Routledge Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology* London, Routledge: 129-132.

Van der Ent, B. (2019) 'Discriminatie op de arbeidsmarkt' *Sociologie* 14-1:25-57.

Van der Zande, I. & R. Manders (2015) 'Sociografisch Buurtprofiel Morsdistrict' <https://www.libertasleiden.nl/downloads/Sociografisch%20buurtprofiel%20Morsdistrict.pdf>, geraadpleegd op 20 mei 2021.

Van der Zande, I. & R. Manders (2015) 'Sociografisch Buurtprofiel Slaaghwijk' <https://www.libertasleiden.nl/downloads/Sociografisch%20Buurtprofiel%20Slaaghwijk.pdf>, geraadpleegd op 20 mei 2021.

Verhulp, E.E., Stevens, G.W.J.M. & Vollebergh, W.A.M. (2018) 'Op Zoek Naar Verklaringen Voor de Ondervertegenwoordiging in de Jeugdhulp van Jongeren met een Migratieachtergrond' *Kind en Adolescent* 39:160–181.

Verkuyten, M., Thijs, J., Stevens, G. (2012) 'Multiple Identities and Religious Transmission: A Study Among Moroccan-Dutch Muslim Adolescents and Their Parents' *Child Development* 83:1577–1590.

Vertovec, S. (2011) 'The Cultural Politics of Nation and Migration' *Annual Review of Anthropology* 40:241–56.